

ΣΦΡΑΓΙΣ
ΤΗΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΝΗΣΟΝ ΚΥΠΡΟΝ
ΙΕΡΑΣ ΒΑΣΙΛΙΚΗΣ ΚΑΙ ΣΤΑΥΡΟΠΗΓΙΑΚΗΣ
ΜΟΝΗΣ ΤΗΣ ΘΕΟΤΟΚΟΥ ΤΟΥ ΚΥΚΚΟΥ
• 1080 •

ΚΕΝΤΡΟ ΜΕΛΕΤΩΝ ΙΕΡΑΣ ΜΟΝΗΣ ΚΥΚΚΟΥ
ΕΤΟΣ ΙΔΡΥΣΕΩΣ: 1986

ΕΠΕΤΗΡΙΔΑ
ΚΕΝΤΡΟΥ ΜΕΛΕΤΩΝ
ΙΕΡΑΣ ΜΟΝΗΣ
ΚΥΚΚΟΥ

6

ΛΕΥΚΩΣΙΑ 2004

02298

ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ:

ΠΡΟΕΔΡΟΣ: ΕΠΙΣΚΟΠΟΣ ΚΥΚΚΟΥ ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ

ΓΡΑΜΜΑΤΕΑΣ: ΚΩΣΤΗΣ ΚΟΚΚΙΝΟΦΤΑΣ

ΜΕΛΗ:

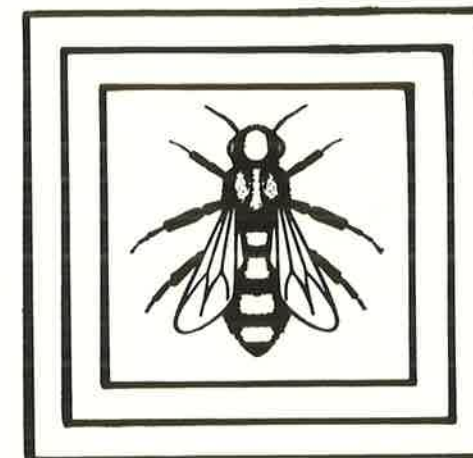
ΜΑΚΑΡΙΟΣ ΘΑΛΛΥΡΙΔΗΣ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΗΣ ΚΕΝΥΑΣ ΚΑΙ ΕΙΡΗΝΟΥΠΟΛΕΩΣ
ΑΝΔΡΕΑΣ ΜΙΤΣΙΔΗΣ
ΑΝΤΩΝΗΣ ΠΡΩΤΟΠΑΠΑΣ
ΙΩΑΝΝΗΣ ΘΕΟΧΑΡΙΔΗΣ
ΚΛΕΙΤΟΣ ΙΩΑΝΝΙΔΗΣ
ΚΩΣΤΑΣ ΚΥΡΡΗΣ
ΜΕΝΕΛΑΟΣ ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ
ΜΙΧΑΛΑΚΗΣ ΜΑΡΑΘΕΥΤΗΣ
ΣΑΒΒΑΣ ΠΑΥΛΟΥ
ΣΤΑΥΡΟΣ ΑΝΔΡΕΟΥ
ΣΤΑΥΡΟΣ ΦΩΤΙΟΥ
ΣΤΥΛΙΑΝΟΣ ΠΕΡΔΙΚΗΣ
ΣΟΛΩΝ ΧΑΤΖΗΣΟΛΩΜΟΣ
ΣΩΦΡΟΝΗΣ ΣΩΦΡΟΝΙΟΥ
ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΣΤΡΟΠΠΟΣ
ΧΡΙΣΤΟΣ ΚΑΡΗΣ

ΣΧΕΔΙΑΣΤΗΣ, ΣΥΝΤΟΝΙΣΤΗΣ, ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΕΣ ΔΙΟΡΘΩΣΕΙΣ:
ΑΝΔΡΕΑΣ ΓΙΑΚΟΒΛΕΒΙΤΣ

ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: ΛΕΩΝΙΔΑΣ ΦΕΡΑΙΟΣ

ISBN 9963 - 645 - 15 - X

© 2004 ΚΕΝΤΡΟ ΜΕΛΕΤΩΝ ΙΕΡΑΣ ΜΟΝΗΣ ΚΥΚΚΟΥ

Η ΜΕΛΙΣΣΑ: ΤΟ ΕΜΒΛΗΜΑ ΤΗΣ ΙΕΡΑΣ ΒΑΣΙΛΙΚΗΣ
ΚΑΙ ΣΤΑΥΡΟΠΗΓΙΑΚΗΣ ΜΟΝΗΣ ΚΥΚΚΟΥ

18. KYKKOS MONASTERY, MUSEUM. PRINT OF THE KYKKOTISSA OF 1816. PHOTO: COURTESY OF THE MUSEUM OF THE HOLY MONASTERY OF KYKKOS
 18. ΚΥΚΚΟΣ. ΜΟΥΣΕΙΟ. ΓΚΡΑΒΟΥΡΑ ΤΗΣ ΚΥΚΚΩΤΙΣΣΑΣ ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ 1816. ΑΝΑΤΥΠΩΝΕΤΑΙ ΜΕ ΑΔΕΙΑ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΚΥΚΚΟΥ

Η ΑΚΟΛΟΥΘΙΑ ΘΕΜΕΛΙΟΥ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΣΤΟ ΚΥΠΡΙΑΚΟ ΕΥΧΟΛΟΓΙΟ *BARBERINI* *GRECO 390**

ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ Α. ΙΩΑΝΝΙΔΗΣ

Ο λειτουργικός χειρόγραφος κώδικας της Βιβλιοθήκης του Βατικανού *Barberini greco 390*,¹ το σημαντικότερο κυπριακό ευχολόγιο απ' όσα μέχρι σήμερα γνω-

* Θεμές και ειλικρινείς ευχαριστίες εκφράζονται στον Σεβασμιώτατο επίσκοπο Κύκκου κ. Νικηφόρο για τη σύσταση και στήριξη ερευνητικού προγράμματος με σκοπό τη μελέτη της βυζαντινής λειτουργικής παράδοσης της Εκκλησίας της Κύπρου, καρπό του οποίου αποτελεί η εργασία αυτή. Ευχαριστούμε τον Διευθυντή του Κέντρου Μελετών της Ιεράς Μονής Κύκκου, Δρ. Ιωάννη Θεοχαρίδη, για την άδεια έκδοσης τμήματος της ερευνητικής αυτής προσπάθειας, καθώς επίσης και τις διάφορες βιβλιοθήκες στις οποίες κατά καιρούς έχουμε φιλοξενηθεί.

1. Πίνακας βραχυγραφιών και συντηρήσεων:
Αγ. Πετρούπολης = Ελληνικοί χειρόγραφοι κώδικες της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ρωσίας, Αγίας Πετρούπολης.
Aggranz = M. Aggranz, *L'eucologio costantinopolitano agli inizi del secolo XI. Hagiasmatarion & Archievratikon (Rituale & Pontificale) con l'aggiunta del Leiturgikon (Messale)*, Roma 1996.
Βατοπαϊδίου = Ελληνικοί χειρόγραφοι κώδικες της Βιβλιοθήκης Ι. Μ. Βατοπαϊδίου (Άγιο Όρος).

B336 = S. Parenti, E. Velkovska, *L'eucologio Barberini gr. 336. Seconda edizione riveduta con traduzione in lingua italiana*, (Bibliotheca "Ephemerides Liturgicae Subsidia" 80) Roma 2000 [οι παραπομπές γίνονται σύμφωνα με την εσωτερική αρίθμηση της έκδοσης του χειρογράφου].

BZ = *Byzantinische Zeitschrift*.
 Canart, *Codices Vaticani* = P. Canart, *Bibliothecae Apostolicae Vaticanae Codices Manuscripti Recensiti ... Codices Vaticani Graeci. Codices 1745-1962, I: Codicum Enarrationes*, Città del Vaticano 1970.

Constantinides-Browning = C. N. Constantinides, R. Browning, *Dated Greek Manuscripts from Cyprus to the Year 1570*, (Dumbarton Oaks Studies 30/Texts and Studies of the History of Cyprus 18) Washington D.C./Nicosia 1993.

Darrouzès, "Autres manuscrits" = J. Darrouzès, "Autres manuscrits originaires de Chypre", REB 15 (1957) 131-175.

Darrouzès, *Οσφάκια* = Του ίδιου, *Recherches sur les osphakia de l'Église byzantine*,

ορίζουμε,² περιλαμβάνει μια σειρά από ακολουθίες και διατάξεις, οι οποίες αναφέρονται στον ιερό ναό και την αγία τράπεζα: «Τάξις και ακολουθία ἐπὶ κα-

(Archives de l'Orient chrétien 11) Paris 1970.

Διονυσίου = Ελληνικοί χειρόγραφοι κώδικες της Βιβλιοθήκης Ι. Μ. Διονυσίου (Αγιο Όρος).

Dmitrievskij = A. Dmitrievskij, *Opisanie liturgičeskikh rukopisej hranjaščisja v bibliotekah pravoslavnago Vostoka*, II: *Ευχολόγια*, Κίεβ 1901.

EVE = Ελληνικοί χειρόγραφοι κώδικες της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος, Αθήνα.

FCCO = Codificazione Canonica Orientale. Fonti, Città del Vaticano 1930 κ.εξ.

Goar = J. Goar, *Ευχολόγιον sive Rituale Graecorum Complectens Ritus et Ordines Divinae Liturgiae, Officiorum, Sacramentorum, Consecrationum, Benedictionum, Funerum, Orationum, etc. Cuilibet Personae, Statui vel Tempori Congruos, Juxta Usus Orientalis Ecclesiae ...*, Βενετία 1730² (ανατύπωση Graz 1960).

Grottaferrata = Ελληνικοί χειρόγραφοι κώδικες της Εθνικής Βιβλιοθήκης Ι. Μ. Κρουτοφέρεως (Biblioteca del Monumento Nazionale della Badia Greca di Grottaferrata).

Ioannides, "Bulla Cypria" = G. A. Ioannides, "La Constitutio o Bulla Cypria Alexandri Papae IV del Barberiniano graecus 390", OCP 66 (2000) 335-372.

Ioannides, *Estratto* = Του ίδιου, *Il manoscritto Barberini greco 390: edizione e commento liturgico*, (PIO, Excerpta ex Dissertatione ad Doctoratum) Roma 2000.

Ιωαννίδης, «Αντιμήνια» = Του ίδιου, «Τάξις γινομένη περί αντιμηνίων» στο κυπριακό ευχολόγιο *Barberini greco 390*, ΚΣ 64-65 (2000-2001) [Κυπριολογία. Αφιέρωμα εις Θεόδωρον Παπαδόπουλλον] 303-350.

Ιωαννίδης, «Προχειρίσεις» = Του ίδιου, «Τάξις ἐπὶ προχειρίσεως πρωτοπρεσβυτέρου, μεγάλου οικονομίου και αρχidiaκόνου» στο κυπριακό ευχολόγιο *Barberini greco 390*, (επιμέλεια Ιερατική Σχολή «Απόστολος Βαρνάβας») *Υψίστου κλήσις. Αναμνηστικός τόμος ἐπὶ τῇ συμπληρώσει πενήκοντα ἐτῶν ἀπὸ τῆς ἰδρύσεως τῆς Ιερατικῆς Σχολῆς «Απόστολος Βαρνάβας»*, Λευκωσία 2003, 53-72.

Ιωαννίδης, «Σαλευθείσα αγία τράπεζα» = Του ίδιου, «Τάξις γινομένη ἐπὶ σαλευθείσαν αγίαν τράπεζαν» στο κυπριακό ευχολόγιο *Barberini greco 390*, *Επετηρίδα του Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών* 28 (2002) 99-118.

Jacob, "Bodleianus Auct. E.5.13" = A. Jacob, "Un euchologe du Saint-Sauveur 'in Lingua Phari' de Messine. Le Bodleianus Auct. E.5.13", *Bulletin de l'Institut Historique Belge de Rome* 50 (1980) 283-364.

Jacob, "Euchologes Barberini" = Του ίδιου,

"Les euchologes du fonds Barberini grec de la Bibliothèque Vaticane", *Didaskalia* 4 (1974) 131-222.

Jacob, "Leningr. Gr. 226" = Του ίδιου, "L'euchologe de Porphyre Uspenski. Cod. Leningr. Gr. 226 (Xe siècle)", *Le Muséon* 78 (1965) 173-214.

Joannou, *Conciles Oecuméniques* = P.-P. Joannou, *Discipline générale antique (IIe-IXe s.)*, I.1: *Les canons des Conciles Oecuméniques*, (FCCO IX) Roma 1962.

ΚΣ = *Κυπριακαὶ Σπουδαί*.

Λαύρας = Ελληνικοί χειρόγραφοι κώδικες της Βιβλιοθήκης Ι. Μ. Μεγίστης Λαύρας (Αγιο Όρος).

Meester, *Rituale* = P. de Meester, *Liturgia bizantina. Studi di rito bizantino alla luce della teologia, del diritto ecclesiastico, della storia, dell'arte e dell'archeologia*. II.6: *Rituale-benedizionale bizantino*, Roma 1930.

OCA = *Orientalia Christiana Analecta*, Roma 1935 κ.εξ.

OCP = *Orientalia Christiana Periodica*.

Παπαϊωάννου, *Τακτικόν* = X. I. Παπαϊωάννου, «*Τακτικόν*» ἡτοι ἀρχιερατικόν ευχολόγιον τῆς ἐπισκοπῆς Καρπασέων και Ἀμμοχώστου ἐκ χειρογράφου τῆς Ιεράς Μητροπόλεως Κιτίου, Λάρινα 1915.

PG = (επιμέλεια) J.-P. Migne, *Patrologiae Cursus Completus. Series Graeca* 161 τόμοι, Παρίσι 1857-1866.

PIO = Pontificio Istituto Orientale.

Ράλλη-Ποτλή, *Σύνταγμα* = Γ. Α. Ράλλη, Μ. Ποτλή, *Σύνταγμα των θείων και ιερών κανόνων των τε αγίων και πανευφημίων Αποστόλων, και των ιερών Οικουμενικών και Τοπικών Συνόδων, και των κατά μέρος αγίων Πατέρων Α'-Στ'*, Αθήνα 1852-1859 (ανατύπωση Αθήνα 1992).

REB = *Revue des études byzantines*.

Σινά = Ελληνικοί χειρόγραφοι κώδικες της Βιβλιοθήκης Ι. Μ. Αγίας Αικατερίνης του Όρους Σινά.

Thomas, *Religious Foundations* = J. P. Thomas, *Private Religious Foundations in the Byzantine Empire*, (Dumbarton Oaks Studies 24) Washington D.C. 1987.

Φουντούλη, *Θεμέλιο εκκλησίας* = Ι. Μ. Φουντούλη, *Τάξις γινομένη ἐπὶ θεμελίω εκκλησίας*, (Κείμενα Λειτουργικής 7) Θεσσαλονίκη 1978².

Ζίτσηκα-Κουρουπού, *Κατάλογος χειρογράφων* = Ε. Λάππα-Ζίτσηκα, Μ. Ρίζου-Κουρουπού, *Κατάλογος ελληνικών χειρογράφων του Μουσείου Μπενάκη (10ος - 16ος αι.)*, Αθήνα 1991.

2. Η αντιγραφή του χειρογράφου υπολογίζεται μεταξύ των ετών 1575 (*terminus post quem*) και 1580 (*terminus ante quem*) από τον «τλήμονα Ίλαρίωνα» (φ. 111β) για λογαριασμό του επι-

θιερώσει ναού» (φφ. 198-219),³ «Τάξις γινομένη ἐπὶ σαλευθείσαν αγίαν τράπεζαν» (απαντά δύο φορές στο χειρόγραφο στα φφ. 21β-24 και 219-221),⁴ «Ἀκολουθία ἐπὶ λύσεως ναοῦ ὑπὸ αἰρέσεως μανθέντ<ος>» (φφ. 24-25), «Εὐχή ἐπὶ ἀνοίξει ναοῦ βεθλωθέντος ὑπὸ ἐθνῶν ἢ ὑπὸ αἰρετικῶν καθυδρισθέντος» (φφ. 25-26), «Εὐχή ἐπὶ ἀνοίξει ναοῦ ἐν ᾧ⁵ συνέδη ἄνθρωπον βιαίως ἀποθανεῖν, ἤγουν ἐξαίφνης, ἢ ζῶόν τι ἄλογον, ἀκάθαρτον καὶ ἄθυτον κατὰ τὸν παλαιὸν νόμον, ἐσφόφησεν ἢ ἐγεννήθη· κἄν τε ζῶον λογικόν, κἄν τε ἄλογον» (φφ. 26-27), «Ἐτέρα εὐχή λεγομένη ὑπὸ τοῦ⁷ ἀρχιερέως ἐπάνωθεν τῆς αγίας τραπέζης ἐν ᾗ ἐλειτούργησαν αἰρετικοί» (φ. 27α-β),⁸ «Ἀκολουθία τοῦ σταυροπηγίου» (φφ. 27β-29). Μεταξύ αυτών των διατάξεων συγκαταλέγονται και οι δύο ακολουθίες θεμελίου εκκλησίας (φφ. 13-14, 30β-32).

Η εργασία αυτή σκοπό έχει τη λειτουργική μελέτη της ακολουθίας θεμελίου εκκλησίας του κυπριακού ευχολογίου *Barb. gr. 390* και ειδικότερα θα επικεντρωθεί η έρευνά μας σε τρία βασικά θέματα: (α) έκδοση κειμένου, (β) σύντομα λειτουργικά σχόλια με στόχο το λειτουργικό προσανατολισμό γύρω από την ιστορία και εξέλιξη της διάταξης και (γ) αναφορά στην κυπριακή λειτουργική παράδοση γύρω από την τάξη θεμελίου εκκλησίας, όπως αυτή καταγράφεται μέσα στα χειρόγραφα ευχολογία της.

A. ΕΚΔΟΣΗ ΚΕΙΜΕΝΟΥ

Στο ευχολόγιο *Barb. gr. 390*, σε διάστημα μόλις είκοσι φύλλων, απαντά δύο φορές η ακολουθία θεμελίου εκκλησίας: η πρώτη (B2)⁹ συναντάται στα φφ. 13-14, ενώ η δεύτερη (B14) στα φφ. 30β-32. Οι δύο ακολουθίες (B2 και B14), με εξαίρεση κάποιες παραλλαγές και λάθη στις επεξηγηματικές οδηγίες και στις ευχές, παραδίδουν το ίδιο κείμενο.

Η ίδια ακριβώς τάξη θεμελίου εκκλησίας του ευχολογίου *Barb. gr. 390* (B2/14) μαρτυρείται στο κυπριακό ευχολόγιο του 16ου αιώνα (Λάρινα) Βιβλιοθήκη Ι.

σκόπου Αμαθούντος Γερμανού Κουσκωνάρι (†1610). Για το κυπριακό ευχολόγιο *Barberini greco 390*, βλ. Ioannides, "Bulla Cypria" και στη σ. 349 την υποσ. 71 για σχετική βιβλιογραφία του ίδιου, *Estratto*: C. Gugerotti, *La liturgia Armena delle ordinazioni e l'epoca ciliciana. Esiti rituali di una teologia di comunione tra Chiese*, (OCA 264) Roma 2001, 144-146· Ιωαννίδης, «Σαλευθείσα αγία τράπεζα» του ίδιου, «Προχειρίσεις» του ίδιου, «Αντιμήνια».

3. Την έκδοση και τα λειτουργικά σχόλια της ακολουθίας αυτής, βλ. Ioannides, *Estratto* 46-84.

4. Την έκδοση και τα λειτουργικά σχόλια της ακολουθίας αυτής, βλ. Ιωαννίδης «Σαλευθείσα αγία τράπεζα».

5. καθυβρισθέντα cod.

6. ἐν ᾧ] οὗ cod.

7. τῶν cod.

8. Την έκδοση και τα λειτουργικά σχόλια της ακολουθίας αυτής, βλ. Ιωαννίδης «Σαλευθείσα αγία τράπεζα» 114-118.

9. Τόσο στην έκδοση, όσο και στα λειτουργικά σχόλια των δύο ακολουθιών θεμελίου εκκλησίας χρησιμοποιείται η αρίθμηση B2 και B14 αντίστοιχα, και αυτό για λόγους συμφωνίας με την αρίθμηση, η οποία ακολουθείται σε μια ευρύτερη εργασία που ετοιμάζεται για το περιεχόμενο του ευχολογίου *Barb. gr. 390*.

Μητρόπολης *Κιτίου 18* (φφ. 63-65).¹⁰ Η συγκριτική μελέτη των δύο ακολουθιών του *Barb. gr. 390* (B2 και B14) με το αντίστοιχο κείμενο του ευχολογίου *Κιτίου 18* οδηγεί στο συμπέρασμα ότι αυτό το τελευταίο ταυτίζεται απόλυτα με το κείμενο B14. Τόσο η τάξη B14, όσο και αυτή του *Κιτίου 18*:

1. Απαντούν αμέσως μετά την «Ακολουθία εις ἐγκαίνια δίσκου και ποτηρίου καινουῦ»¹¹ και πριν την «Ακολουθία λεγομένη ὥρα ἡνίκα ἂν ὁ ἀρχιερεὺς λύση ἱερέαν ἀφορισθέντα».¹²
2. Φέρουν ακριβῶς τον ίδιο εισαγωγικό τίτλο («Ακολουθία εις θεμέλιον ἐκκλησίας· τοῦτο καὶ σταυροπήγιόν τινες ὠνόμασαν»)¹³.
3. Κάνουν αναλυτική αναφορά στην ανάγνωση των «εισαγωγικῶν προσευχῶν» («τρισάγιο, Παναγία Τριάς, Πάτερ ἡμῶν»)¹⁴.
4. Προβλέπουν την ευλογία από τον επίσκοπο «Εἰρήνη πᾶσι» πριν την ανάγνωση της Β' ευχής.¹⁵
5. Συμφωνούν εν μέρει στην τριαδολογική δοξολογική κατακλείδα της Β' ευχής.¹⁶
6. Παρουσιάζουν κοινές παραλείψεις λέξεων ἢ και μικρά λάθη, τα οποία δεν μαρτυρούνται στο B2 και συνεπῶς δεν μπορεί να οφείλονται στην απροσεξία των δύο γραφῶν.
7. Συμφωνούν απόλυτα στις τελικές οδηγίες σχετικά με τη χάραξη, απογραφή και κατάθεση ξύλινου σταυρού στα θεμέλια της εκκλησίας, σε αντίθεση με τις παραλλαγές σε λέξεις και φράσεις του αντίστοιχου κειμένου B2 (φ. 14).¹⁷

10. Παπαϊωάννου, *Τακτικόν* 39-40. Όλες οι αναφορές σ' αυτό το χειρόγραφο ακολουθούν την έκδοση του Χ. Ι. Παπαϊωάννου, βλ. Παπαϊωάννου, *Τακτικόν*. Για το χειρόγραφο *Κιτίου 18*, βλ. Α. Τσελίκας, *Μικροφωτογραφίες χειρογράφων και αρχείων*, Γ': 1981-1983, (Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Ιστορικό και Παλαιογραφικό Αρχείο) Αθήνα 1985, 52 (με τον παλαιό αριθμό 33)· Σ. Γ. Μιχαηλίδη, *Ιστορία της κατὰ Κίτιον Εκκλησίας*, Λάρισα 1992, 633 (με το σημερινό αριθμό 18)· Π. Μενεβίσογλου, *Μελετήματα περί Αγίου Μύρου*, Αθήνα 1999, 228, 230, 243· Ioannides, *Estratto* 23, 79-80, 82-83, 85 (σχετική βιβλιογραφία στη σ. 23 υποσ. 10)· C. Gugerotti, *La liturgia Amena delle ordinazioni e l'epoca ciliciana. Essi rituali di una teologia di comunione tra Chiesa*, (OCA 264) Roma 2001, 144-146· Ιωαννίδης, «Σαλευθείσα αγία τράπεζα» του ίδιου, «Προχειρίσεις» του ίδιου, «Αντιμήνια».

11. Στο ευχολόγιο *Barb. gr. 390* η ακολουθία αυτή καταλαμβάνει τα φφ. 29β-30β και στο *Κιτίου 18* τα φφ. 61β-63 (βλ. Παπαϊωάννου, *Τακτικόν* 38-39).

12. Στο ευχολόγιο *Barb. gr. 390* η ακολουθία αυτή καταλαμβάνει τα φφ. 32-33β και στο *Κιτίου 18* τα φφ. 65-67 (βλ. Παπαϊωάννου, *Τακτικόν* 40-41).

13. Στο B2 έχουμε το διπλό εισαγωγικό τίτλο «Εὐχὴ ἑτέρα εἰς θεμέλιον ἐκκλησίας. Εὐχὴ λεγομένη εἰς θεμέλιον ἐκκλησίας, ὅπερ καὶ σταυροπήγιόν τινες ὠνόμασαν» (φ. 13).

14. Το B2 αναφέρεται με τον ὄρο «τρισάγιον» (φ. 13) στις «εισαγωγικὲς προσευχὲς» («τρισάγιο, Παναγία Τριάς, Πάτερ ἡμῶν»)· βλ. επίσης Goar 485. Ο λειτουργικός ὄρος «τρισάγιο» στην αρχὴ ἢ στο τέλος μιας ακολουθίας υποδηλώνει τις περισσότερες φορές την ανάγνωση των «εισαγωγικῶν προσευχῶν» και ὄχι το ψάλσιμο του γνωστού «τρισάγιου ἔμνου». Για περαιτέρω λειτουργικά σχόλια σχετικά με τις «εισαγωγικὲς προσευχὲς», βλ. J. Mateos, «Prières initiales fixes des offices syrien, maronite et byzantin», *L'Orient Syrien* 11 (1966) 489-498.

15. Στο B2 προβλέπεται η ευλογία από τον επίσκοπο «Εἰρήνη πᾶσι» πριν από την ανάγνωση της Α' ευχής (φ. 13), ὄχι ὁμῶς και της Β' (φ. 13β). Βλ. επίσης Goar 485.

16. Η αντίστοιχη ευχὴ στο B2 (φφ. 13β-14) κατακλείει ως εξής: «Ὅπως καὶ ἐν αὐτῷ δοξάζεται σου τὸ πανάγιον ὄνομά σου, τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος, νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. Ἀμήν» (φ. 14).

17. B2 (φ. 14): «Καὶ γίνεται παρὰ τοῦ πρω-

Το γεγονός ότι η δεύτερη (B14) εκ των δύο, κατά τα άλλα ὁμοίων ακολουθιών του *Barb. gr. 390*, συμφωνεῖ απόλυτα μ' αυτή την οποία παραδίδει το *Κιτίου 18*, αποκλείει χωρὶς ἄλλο την εκδοχή ὅτι οι ελάχιστες διαφορὲς μεταξύ των ακολουθιών B2 και B14 οφείλονται σε τυχόν λάθος του γραφέα να αντιγράψει δύο φορές στο χειρόγραφο του το ίδιο πρότυπο κείμενο. Ο γραφέας, είτε αντιγράφει τις δύο ὁμοίες ακολουθίες ἀπὸ ξεχωριστὲς πηγές, είτε κληροδοτεῖ ἓνα τέτοιο ἀτόπημα ἀπὸ την πηγὴ πρότυπο την οποία χρησιμοποιεῖ για την αντιγραφή του χειρογράφου του.¹⁸

Στη συνέχεια προχωρούμε στην έκδοση¹⁹ της δεύτερης εκ των δύο ακολουθιών του κυπριακού ευχολογίου *Barb. gr. 390* (B14, φφ. 30β-32), λαμβάνοντας πάντα υπόψη και το αντίστοιχο κείμενο B2 (φφ. 13-14). Για την έκδοση της ακολουθίας και τα λειτουργικά σχόλια μελετήθηκαν τα αντίστοιχα κείμενα στα κυπριακά ευχολόγια:

1. (Λάρισα) Βιβλιοθήκη Ι. Μητρόπολης *Κιτίου 18* (16ος α.), με προορισμό χρήσης του την εκκλησιαστικὴν ἐπαρχία Καρπασίας/Αμμοχώστος.
2. *Διονυσίου 489* (16ος α.), με προορισμό χρήσης του την εκκλησιαστικὴν ἐπαρχία Αρσινόης/Πάφος.²⁰
3. (Μιλάνο) Εθνικὴ Βιβλιοθήκη *Brera AD XI 47* (ἔτος 1573), το οποίο γράφτηκε ἀπὸ τον πρωτοπαπὰ της ἐπαρχίας Αμμοχώστου Λαυρέντιο Δαλέφαντο.²¹
4. (Λευκωσία) Βιβλιοθήκη Ι. *Αρχιεπισκοπῆς 67* (15ος α.).²²

τοῖερῶς ἀπόλυτοι ἢ και ἑνὸς τῶν κληρικῶν. Εἴτα λαμβάνει ὁ ἀρχιερεὺς σταυρὸν ξύλινον ἐγγρατῶν μέσον σταυρὸν καὶ εἰς τῶν κληρικῶν ἀπογράφει αὐτόν. Καὶ λαμβιβάνει ὁ ἀρχιερεὺς αὐτὸν οἰκιοχείρως, πῆσσει δὲ αὐτὸν μέσον τοῦ κτιζομένου ναοῦ καὶ γίνεται ἀπόλυσις καὶ ἀπέροχται· ὁ δὲ ναὸς ἀρχεται κτιζεσθαι καθ' ἑκάστην ἕως τέλους». Βλ. επίσης Goar 486.

18. Το ίδιο φαινόμενο αντιγραφῆς δύο πανομοιότυπων ακολουθιών παρατηρεῖται στο ευχολόγιο *Barb. gr. 390* αναφορικὰ με την ακολουθία «ἐπὶ σαλευθείσαν ἁγίαν τράπεζαν», βλ. Ιωαννίδης, «Σαλευθείσα αγία τράπεζα» 102-104.

19. Η εσωτερικὴ ἀρίθμηση στην έκδοση του κειμένου της «Ακολουθίας εἰς θεμέλιον ἐκκλησίας» (B14) ἔγινε ἀπὸ τον εκδότη για τη διευκόλυνση των παραπομπῶν στο λειτουργικό σχόλιο που ακολουθεῖ.

20. Για το χειρόγραφο αὐτό, βλ. Ioannides, «Bulla Cypria» 349-372 (σχετικὴ βιβλιογραφία στη σ. 349 υποσ. 72)· του ίδιου, *Estratto* 23, 80-83, 85 (σχετικὴ βιβλιογραφία στη σ. 23 υποσ. 9). Βλ. επίσης C. N. Constantinides, «Dated Greek Manuscripts from Cyprus to the Year 1570. A Project», *Επετηρὶς του Κέντρου Επιστημονικῶν Ερευνῶν* 13-16, 1 (1984-1987) 651, 657· Ιωαννίδης, «Σαλευθείσα αγία τράπεζα» του ίδιου, «Προχειρίσεις» του ίδιου, «Αντιμήνια».

21. Για το χειρόγραφο αὐτό, βλ. E. Martini, *Catalogo di manoscritti greci esistenti nelle biblioteche italiane* I.1, Milano 1893, 2-5· Σ. Λάμπρου, «Ενθυμήσεων ἤτοι χρονικῶν σημειωμάτων συλλογὴ πρώτη», *Νέος Ἑλληνομνήμων* 7 (1910) 178 (υποσ. 210-211)· του ίδιου, «Σύμμικτα», *Νέος Ἑλληνομνήμων* 18 (1924) 306· Σ. Α. Ευστρατιάδου, «Τάξις γινομένη ἐπὶ χειροτονία ἐπισκόπων εν τη νήσῳ Κύπρῳ», *Γρηγόριος ο Παλαμῆς* 1 (1917) 483-490· Darroutzès, «Autres manuscrits» 150-151· του ίδιου, *Οφείλια* 227-228· του ίδιου, «Textes synodaux chypriotes», *REB* 37 (1979) 15· C. N. Constantinides, «The Protopapas Laurentios Dalephantos, a Scribe in 16th Century Famagusta (with 2 Plates)», *Δωδώνη* 17, I (1988) 169-177· Constantinides-Browning 18· (επιμέλεια έκδοσης G. Grivaud, N. Παπαρίου) P. Valderio, *La Guerra di Cipro*, (Sources et études de l'histoire de Chypre 22) Nicosie 1996, 24-25· Ioannides, *Estratto* 23, 81-83, 85 (σχετικὴ βιβλιογραφία στη σ. 23 υποσ. 11)· του ίδιου, «Προχειρίσεις» του ίδιου, «Αντιμήνια».

22. Για το χειρόγραφο αὐτό, βλ. Α. Τσελίκας, *Μικροφωτογραφίες χειρογράφων και αρχείων*, Γ': 1981-1983, (Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικῆς Τραπέζης, Ιστορικό και Παλαιογραφικό Αρχείο) Αθήνα 1985, 63 (No 67)· Constantinides-Browning 197.

5. *Λαύρας Θ 91*, το οποίο γράφτηκε στην Κύπρο το 1536 από το μοναχό Λουκιανό και αφιερώθηκε στην εκκλησία Παναγίας Φανερωμένης (Πάφος).²³
6. (Καρδίτσα) Βιβλιοθήκη Ι. Μονής Κορώνης 8, το οποίο γράφτηκε από τον ιερέα Γεώργιο το 1563 σε χωριό της «ἐπισκοπῆς Λευκάρων» (ίδια μητροπολιτική περιφέρεια με το χειρόγραφο *Barb. gr. 390*).²⁴
7. *Σινά 989*, το οποίο γράφτηκε το πρώτο μισό του 16ου αι. από τον γραφέα Θωμά Πατρολόγου και μεταφέρθηκε από τον ιερομόναχο Ιωαννίκιο στην Ι. Μ. Αγίας Αικατερίνης του Όρους Σινά.²⁵

Χρησιμοποιήθηκαν, μεταξύ άλλων, τα αντίστοιχα κείμενα στο αρχαιότερο μέχρι σήμερα σωζόμενο ευχολόγιο (Βιβλιοθήκη Βατικανού) *Barberini greco 336*, το οποίο γράφτηκε το δεύτερο μισό του 8ου αιώνα στην ελληνόφωνη Κάτω Ιταλία,²⁶ και στο αρχαιότερο μέχρι σήμερα σωζόμενο ευχολόγιο της Κωνσταντινούπολης (Εθνική Βιβλιοθήκη της Γαλλίας, Παρίσι) *Coislin 213*, το οποίο γράφτηκε στην ίδια την πρωτεύουσα το 1027.²⁷

Διακριτικά σύμβολα, συντομογραφίες υπομνήματος και χειρογράφων:²⁸

< > = προσθήκες από τον εκδότη { } = διαγραφές από τον εκδότη

(31r) = σε παρένθεση η αρχή του φύλλου

a. corr. = ante correctionem

add. = addidit

cod. = codex

p. corr. = post correctionem

r = recto

suppl. = suppleuit

v = verso

23. Για το χειρόγραφο αυτό, βλ. Dmitrievskij 753-765· Σ. Λαυριώτου, Σ. Ευστρατιάδου, *Κατάλογος των κωδίκων της Μεγίστης Λαύρας (της εν Αγίω Όρει)*, Paris 1925, 147-148· Darrouzès, "Autres manuscrits" 140 (No 27). Για την παλαιογραφική-κωδικολογική περιγραφή του χειρογράφου και όλη τη σχετική βιβλιογραφία γύρω από αυτό, βλ. Constantinides-Browning 287-293.

24. Για την παλαιογραφική-κωδικολογική περιγραφή του χειρογράφου και όλη τη σχετική βιβλιογραφία γύρω από αυτό, βλ. Constantinides-Browning 343-350. Πρβλ. επίσης C. N. Constantinides, "Poetic Colophons in Medieval Cypriot Manuscripts", (επιμέλεια A. A. M. Bryer, G. S. Georghallides) *The Sweet Land of Cyprus. Papers Given at the Twenty-Fifth Jubilee Spring Symposium of Byzantine Studies, Birmingham, March 1991*, Nicosia 1993, 341-342, 358-359 (15)· Ioannides, *Estratto* 24, 82.

25. Για το χειρόγραφο αυτό, βλ. V. Gardthausen, *Catalogus Codicum Graecorum Sinaiticonum*, Oxford 1886, 215· Dmitrievskij 887-897· N. Cappeluyens, "Le Synodicon de Chypre au XIIe siècle", *Byzantion* 10 (1935) 489-504· Darrouzès, "Autres manuscrits" 154· J.

Gouillard, "Le Synodikon de l'Orthodoxie. Édition et Commentaire", *Travaux et Mémoires* 2 (1967) 25· V. Bruni, *I funerali di un sacerdote nel rito bizantino secondo gli eucologi manoscritti di lingua greca*, (Pubblicazioni dello Studium Biblicum Franciscanum. Collectio Minor 14) Jerusalem 1972, 61.

26. Τη σχετική έκδοση του ευχολογίου με εισαγωγικά σχόλια, βλ. B336.

27. Όλες οι αναφορές σ' αυτό το χειρόγραφο ακολουθούν τη σχετική έκδοση του M. Arranz, βλ. Arranz. Βλ. επίσης το ευχολόγιο *Grottaferrata Γ.β. Ι* (τέλος 12ου/13ου αιώνα, για τις δύο υποθέσεις χρονολογίας του χειρογράφου, βλ. Ioannides, *Estratto* 22 υποσ. 5), το οποίο συμφωνεί στο μεγαλύτερο μέρος με το *Coislin 213* (βλ. Arranz 7-9, 14-15, 142-160).

28. Στο τέλος της έκδοσης σημειώνονται δίπλα από το σύμβολο « = » τα χειρόγραφα που παρουσιάζουν, παρά τις ελάχιστες διαφορές, το ίδιο κείμενο με το *Barb. gr. 390*, ενώ δίπλα από το σύμβολο « + » τα χειρόγραφα που παρουσιάζουν αντίστοιχη ακολουθία για την ίδια περίπτωση, το κείμενό τους, όμως, παρουσιάζει αρκετές ή πολύ μεγάλες διαφορές μ' εκείνο του *Barb. gr. 390*.

A67: (Λευκωσία) Βιβλιοθήκη Ι. Αρχιεπισκοπής 67 (15ος αι.).

B: Βιβλιοθήκη Βατικανού, *Barberini greco 390 (terminus post quem 1575 - terminus ante quem 1580)*.

D: *Διονυσίου 489* (16ος αι.).

K: (Λάρνακα) Βιβλιοθήκη Ι. Μητρόπολης *Κιτίου 18* (16ος αι.).

KK8: (Καρδίτσα) Βιβλιοθήκη Ι. Μονής Κορώνης 8 (έτος 1563).

L: *Λαύρας Θ 91* (έτος 1536).

M: (Μιλάνο) Εθνική Βιβλιοθήκη *Brera AD XI 47* (έτος 1573).

S989: *Σινά 989* (α' μισό 16ου αι.).

14 1. Ἀκολουθία εἰς <θεμέλιον>²⁹ ἐκκλησίας· τοῦτο καὶ σταυροπήγιόν τινες ὠνόμασαν.

2. Εἰσέρχεται ὁ ἀρχιερεὺς ἐν ᾧ τόπῳ μέλλει κτίζεσθαι ὁ ἅγιος ναός, καὶ φορένει φελώνιον καὶ ὠμόφορον ἢ πολλάκις ἐπιτραχήλιον. Καὶ ποιεῖ εὐλογητόν, τὸ τρισάγιον, τὸ παναγία τριάς, τὸ πάτερ ἡμῶν, καὶ λέγει τὸ ἀπολυτίκιον τοῦ ἁγίου οὗ³⁰ μέλλει κτίζεσθαι ἢ ἐκκλησία εἰς ὄνομα.

3. Εἶτα λέγει· Εἰρήνη πᾶσι. Τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν.

(31r) Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ ἀρεσθεὶς καὶ ἐπὶ ταύτῃ τῇ πέτρᾳ οἰκοδομηθῆναί σου ἢ ἐκκλησία³¹ αὐτός, τοὺς τὰ σὰ ἐκ τῶν σῶν³² προσφέροντας ἐπὶ τῇ οἰκοδομῇ τοῦ πρὸς σὴν δοξολογίαν οἰκοδομημένου θείου ναοῦ, ἐν τῷ πλήθει τῶν σῶν ἐπουρανίων ἀγαθῶν ἀντάμειψαι, καὶ τοὺς ὑπουργοῦντας ἐνίσχυσον ἀδλαβεῖς³³ διαφυλάπτων· τὰ θεμέλια αὐτοῦ καὶ ἀρῶαγῆ καὶ ἀσάλευτα διατήρησον καὶ τέλειον ἀνάδειξον οἶκόν σου, ὅπως ἂν καὶ ἐν αὐτῷ πανευφημίῳις ᾠδαῖς καὶ δοξολογίαις ἀνυμνῶμεν σὲ³⁴ τὸν ἀληθινὸν Θεὸν καὶ σωτῆρα ἡμῶν.

Ἐκφώνησις· Σοὶ γὰρ πρέπει πᾶσα δόξα, τιμὴ καὶ προσκύνησις, σὺν τῷ ἀνάρχῳ σου Πατρὶ καὶ τῷ παναγίῳ καὶ ἀγαθῷ καὶ ζωοποιῷ σου Πνεύματι, νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων.

4. Εἶτα λαμβάνει ὁ ἀρχιερεὺς γ' λίθους (31v) ὀρίπων ἐν τῷ θεμελίῳ εἰς ὄνομα Πατρὸς³⁵, Υἱοῦ καὶ ἁγίου Πνεύματος· ὁ δὲ μαῖστωρ ἄρχεται κτίζων.

29. θεμέλιον suppl. B 13r· K 39

13v· M 41r· ἐκ περισσοῦ add. A67, 200v

30. οὗ] ἐν ᾧ cod.· B 13r· K 39

33. ἀδλαβεῖς B336, 149.2· Arranz 225.11· D 18v· KK8, 175r· L 13v· M 41v· S989, 290v] ἀδλαβῆ cod.· A67, 201r· B 13v· K 40

31. σου ἢ ἐκκλησία cod.] σοὶ ἐκκλησίαν B336, 149.2· Arranz 225.3· D 18r· L 13v· M 41r· S989, 290v· σου τὴν ἐκκλησίαν B 13r· K 40· σου ἐκκλησίαν KK8, 174v· σοὶ ναὸν A67, 200v

34. ἀνυμνῶμεν σὲ A67, 201r· M 41v] ἀνυμνεῖν σὲ cod.· ἀνυμνεῖν σε B 13v· K 40· ἀνυμνοῦμεν σὲ B336, 149.2· Arranz 225.16· KK8, 175r· S989, 291r· ἀνυμνοῦμεν σε D 18v· L 13v

32. σῶν cod.· K 40· S989, 290v] σοὶ add. B336, 149.2· Arranz 225.4· B 13r· D 18r· KK8, 174v· L

35. Πατρός cod.] καὶ add. B 13v· K 40

5. Εἶτα πάλιν ὁ ἀρχιερεὺς λέγει τὴν εὐχὴν ταύτην. Εἰρήνη πᾶσι. Τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν.

Ὁ Θεὸς ὁ σωτὴρ ἡμῶν, ὁ καταξιώσας ὑπὸ τὴν σκητὴν Ζακχαίου εἰσελθεῖν καὶ σωτηρία αὐτῷ τε καὶ παντὶ τῷ οἴκῳ³⁶ γενόμενος κατὰ τὴν σὴν ἄχραντον καὶ ἀκήρατον φωνὴν τὴν ὑπὸ τῶν εὐαγγελιστῶν τῇ οἰκουμένῃ ἀληθῶς κηρυχθεῖσαν· αὐτὸς καὶ νῦν τὸν παρόντα ἀγιαζόμενον οἶκον παρ' ἡμῶν τῶν ταπεινῶν καὶ ἁμαρτωλῶν τὰς δεήσεις³⁷ προσάγοντας, εὐλόγησον, ἀγίασον, δόξασον, ἀβλαβῆ καὶ ἀσινῆ αὐτὸν ποιήσον διὰ τῶν σῶν ἀφθόνων δωρεῶν. Ὅπως καὶ ἐν αὐτῷ δοξάζεται σου τὸ πανάγιον ὄνομα τοῦ μονογενοῦς σου Υἱοῦ σὺν³⁸ τῷ παναγίῳ καὶ ἀγαθῷ καὶ ζωοποιῷ σου Πνεύματι, νῦν καὶ αἰεὶ.

6. (32r) Καὶ γίνεται ἀπόλυσις ὑφ' ἐνὸς τῶν κληρικῶν. Εἶτα λαμβάνει³⁹ ὁ ἀρχιερεὺς σταυρὸν ξύλινον ἐγκαράττων μέσον σταυρὸν καὶ εἰς τῶν κληρικῶν ἀπογράφει αὐτόν. Καὶ λαμβάνει⁴⁰ αὐτόν <ὁ ἀρχιερεὺς>⁴¹ οἰκείαις χερσί, καὶ πῆσσει ἥτοι πηγνύει⁴² αὐτόν μέσον τοῦ κτιζομένου ναοῦ καὶ γίνεται ἀπόλυσις τελεία καὶ ἀπέρχεται· ὁ δὲ ναὸς κατ' ὀλίγον κτιζεται ἕως οὗ τελειωθῆ.

14 = B2, 13r-14r (Goar 485-486)· D 22r· K 39-40

+ B336: 149, 183.2· Arranz: 225, 363· A67, 200v-202r· D 18r-19r· KK8: 170v-171r, 174v-175r· L 13v-14v· M 41r-42v· S989: 270v-271r, 290v-291r

B. ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΑ ΣΧΟΛΙΑ

Για τὴ μελέτη καὶ τὸν ἀναγκαῖο λειτουργικὸ προσανατολισμὸ γύρω ἀπὸ τὴν τάξη θεμελίου ἐκκλησίας, τόσο τοῦ ευχολογίου *Barb. gr. 390*, ὅσο καὶ τῶν ἄλλων κυπριακῶν ευχολογίων, θα πρέπει νὰ ἀνατρέξομε *grosso modo* στα τρία βασικά στάδια ἱστορικῆς λειτουργικῆς ἐξέλιξης τῆς ἀκολουθίας:⁴³ (α) μίᾳ μόνο εὐχῇ (β) προσθήκῃς προ καὶ μετὰ τὴ μίᾳ εὐχῇ καὶ (γ) ἀκολουθίᾳ με δύο εὐχές καὶ περαιτέρω προσθήκῃς.

36. αὐτῷ τε καὶ παντὶ τῷ οἴκῳ B336, 183.2· A67, 202r· B 13v· K 40] τῷ οἴκῳ αὐτῷ τε καὶ παντὶ cod.· αὐτῷ σὺν παντὶ αὐτοῦ τῷ οἴκῳ Arranz 363.3· αὐτῷ σὺν παντὶ τῷ οἴκῳ S989, 270v· αὐτῷ τε καὶ τῷ οἴκῳ αὐτοῦ L 14r· αὐτῷ τε καὶ σὺν παντὶ τῷ οἴκῳ αὐτοῦ KK8, 170v

37. δεήσεις cod.] σοι add. B336, 183.2· A67, 202r· B 14r· K 40· L 14r· σοι καὶ ἰκεσίας add. Arranz 363.6· S989, 271r· καὶ ἰκεσίας add. KK8, 270v

38. σὺν cod.] τῷ ἀνάρχῳ σου Πατρὶ add. K 40

39. λαμβάνει cod.

40. λαμβάνει cod.

41. ὁ ἀρχιερεὺς suppl. B 14r· D 22r· K 40

42. πηγνύων cod.

43. Ἡ σχετικὴ ἐργασία τοῦ I. M. Φουντούλη γιὰ τὴν τάξη θεμελίου ἐκκλησίας ἀποτελεῖ μέχρι σήμερον τὴ βασικότερη λειτουργικὴ μελέτη γύρω ἀπὸ τὴν ἱστορία καὶ ἐξέλιξη τῆς ἀκολουθίας αὐτῆς, βλ. Φουντούλη, *Θεμέλιο ἐκκλησίας* 5-9.

(α) Μία μόνο εὐχῇ

Ἡ Δ' Οἰκουμενικὴ Σύνοδος στὴ Χαλκηδόνα (ἔτος 451) κατοχυρώνει μετὰ τὸν δ' κανόνα τὴ βασικὴ ἐκκλησιολογικὴ καὶ κανονικὴ ἀρχή, ὅπως «μηδένα μηδαμοῦ οἰκοδομεῖν μηδὲ συνιστᾶν μοναστήριον ἢ εὐκτήριον οἶκον παρὰ γνώμην τοῦ τῆς πόλεως ἐπισκόπου».⁴⁴ Ἡ θέση αὐτὴ υιοθετεῖται καὶ διατυπώνεται ἀπὸ τὸν Ἰουστινιανὸ μετὰ τὴν αυτοκρατορικὴ νομοθεσίαν τῶν *Νεαρῶν* σὲ σχέση μετὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴν διοίκηση. Ὁ Ἰουστινιανὸς υπογραμμίζει τὴν ἀπαραίτητη ἀδεία καὶ συγκατάθεση τοῦ οἰκείου ἐπισκόπου γιὰ ἀνοικοδόμησιν ἱεροῦ ναοῦ ἢ μοναστηρίου, ἐνῶ γιὰ τὴν ἐναρξὴ τῶν ἐργασιῶν εἶναι ἀνάγκη: (Νεαρά Ε', κεφ. α') «τὸν θεοφιλέστατον τῶν τόπων ἐπίσκοπον προσκαλέσαιτο, ὁ δὲ χεῖράς τε ἀνατείνοιεν εἰς οὐρανόν, καὶ διὰ τῆς εὐχῆς τὸν τόπον ἀνιερώσειε Θεῷ, πηξάμενος ἐν αὐτῷ τὸ τῆς ἡμετέρας σύμβολον σωτηρίας (φαμέν δὲ τὸν προσκυνητὸν καὶ τίμιον ὄντως σταυρόν), οὕτω τε ἀρξῆται τῆς οἰκοδομίας, καλὸν δὲ τινὰ τοῦτον καὶ πρόποντα θεμέλιον ἀποθέμενος. Αὕτη μὲν σὺν ἀρχῇ τῆς εὐσεβοῦς τῶν εὐαγῶν μοναστηρίων ποιήσεως ἔστω».⁴⁵

44. Joannou, *Conciles Oecuméniques* 73.2-5· πρβλ. Ράλλη-Ποτλή, *Σύνταγμα Β'* 225-229. Βλ. ἐπίσης τὸν κδ' κανόνα τῆς ἰδίας συνόδου «τὰ ἅπαξ καθιερωθέντα μοναστήρια κατὰ γνώμην τοῦ ἐπισκόπου», Joannou, *Conciles Oecuméniques* 88.4-5· πρβλ. Ράλλη-Ποτλή, *Σύνταγμα Β'* 271-273 (καὶ ὁ η' κανόνας τῆς Δ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου ἐκφράζει ἀνάλογο περιεχόμενο). Τὴν ἰδίαν ἀρχὴν ἐπαναλαμβάνει ἡ Πενθέκτη Οἰκουμενικὴ Σύνοδος (ἔτος 692) μετὰ τὸν μθ' κανόνα «τὰ ἅπαξ καθιερωθέντα μοναστήρια κατὰ γνώμην ἐπισκόπου», Joannou, *Conciles Oecuméniques* 187.5-7· πρβλ. Ράλλη-Ποτλή, *Σύνταγμα Β'* 423-424. Ὁ λα' Αποστολικὸς κανόνας ἐπιβάλλει τὴν ποινὴν τῆς καθάρσεως σ' ἐκεῖνον τὸν πρεσβύτερο ὁποῖος «καταφρονήσας τοῦ ἰδίου ἐπισκόπου, χωρὶς συναγάγῃ καὶ θυσιαστήριον ἕτερον πῆξει, μηδὲν κατεγνωκῶς τοῦ ἐπισκόπου ἐν εὐσεβείᾳ καὶ δικαιοσύνῃ, καθαιρεῖσθω ὡς φίλαρχος, (τύραννος γὰρ ἐστίν), καὶ οἱ λοιποὶ κληρικοί, ὅσοι ἂν αὐτῷ προσθῶνται, οἱ δὲ λαϊκοὶ ἀφοριζέσθωσαν. Ταῦτα δὲ μετὰ μίαν καὶ δευτέραν καὶ τρίτην τοῦ ἐπισκόπου παράκλησιν γινέσθω», P.-P. Joannou, *Discipline générale antique (IVe-IXe s.)*, I.2: *Les canons des Synodes Particuliers*, (FCCO IX) Roma 1962, 22.4-14· πρβλ. Ράλλη-Ποτλή, *Σύνταγμα Β'* 39-42. Βλ. ἐπίσης τὰ σχετικά μετὰ τὸ ὅλο θέμα σχόλια E. Herman, "Ricerche sulle istituzioni monastiche bizantine. Typika ktetorika, caristicari e monasteri 'liberi' ", OCP 6 (1940) 340, 355· T. N. Μαρίνου, Σ. Ν. Τρωϊάνου, «Ἡ ἰδρυσις ναῶν καὶ εὐκτηρίων οἴκων. Συμβολὴ εἰς τὴν μελέτην τῆς ἐλευθερίας τῆς λατρείας», *Αρχεῖον ἐκκλησιαστικῆς καὶ κανονικῆς δικαίου* 21 (1966) 52-53· H.-G. Beck, *Kirche und theologische*

Literatur im byzantinischen Reich, (Handbuch der Altertumswissenschaft 12. Byzantinisches Handbuch 2.1) München 1977², 128-129· I. M. Κονιδάρι, *Τὸ δίκαιον τῆς μοναστηριακῆς περιουσίας ἀπὸ τοῦ 9ου μέχρι καὶ τοῦ 12ου αἰῶνος*, Αθήνα 1979, 21-29· Thomas, *Religious Foundations* 37-38. Ἡ Ζ' Οἰκουμενικὴ Σύνοδος (ἔτος 787) μετὰ τὸν ιζ' κανόνα τονίζει ὅτι ὁ ἐπίσκοπος, προτοῦ παραχωρήσῃ τὴν σχετικὴν ἀδείαν καὶ εὐλογία τὴν γιὰ τὴν ἀνέγερσιν ἐκκλησίας, ἔχει καθήκον νὰ ἐξετάσῃ ἐνδελεχῶς καὶ νὰ κωλύει ὅσους δὲν ἔχουν τοὺς ἀναγκαίους ἐκεῖνους πόρους μετὰ τὸν ὅποιον νὰ ἐξασφαλιστῇ ἡ ολοκλήρωσις τῆς οἰκοδομίας, «ὅτι τινὲς τῶν μοναχῶν καταλιπόντες τὰ ἑαυτῶν μοναστήρια, ἐφιέμενοι ἄρχειν, καὶ τὸ ὑπακούειν ἀπαναινόμενοι, ἐγχειρίζουσι κτίζειν εὐκτηρίους οἴκους, τὰ πρὸς ἀπαρτισμὸν μὴ ἔχοντες. Εἰ τις σὺν τούτῳ ἐπιχειρήσῃ ποιεῖν, κωλυέσθω ὑπὸ τοῦ κατὰ τὸν τόπον ἐπισκόπου· εἰ δὲ τὰ πρὸς ἀπαρτισμὸν ἔχοι, τὰ βεβουλευμένα αὐτῷ εἰς πέρας ἀγέσθωσαν. Τὸ αὐτὸ δὲ φυλάττεσθαι καὶ ἐπὶ λαϊκῶν καὶ κληρικῶν», Joannou, *Conciles Oecuméniques* 275.4-15· πρβλ. ἐπίσης Ράλλη-Ποτλή, *Σύνταγμα Β'* 625-627· Ἀγαπίου ἱερομονάχου, Νικηδόμου μοναχοῦ, *Πηδάλιον τῆς νοητῆς νηὸς τῆς Μιάς, Ἁγίας, Καθολικῆς καὶ Αποστολικῆς τῶν ὀρθοδόξων Ἐκκλησίας ἥτοι ἀπαντες οἱ ἱεροὶ καὶ θεῖοι κανόνες ...*, Αθήνα 1990¹⁰ (ἐκδοτικὸς οἶκος «Ἀστήρ»), 188 υποσ. 1· Meester, *Rituale* 152-154.

45. (ἐπιμέλεια ἐκδόσεως) R. Schoell, G. Kroll, *Corpus Iuris Civilis*, III: *Novellae*, Hildesheim 1988¹², 29.3-10. Βλ. ἐπίσης τὴν Νεαρέν ΕΖ', κεφ. α': «Θεσπίζομεν τοίνυν πρὸ πάντων μὲν ἐκεῖνο γίνεσθαι, ὥστε μηδενὶ παρρησίαν

Μαρτυρείται, λοιπόν, η παρουσία του επισκόπου για ευλογία των θεμελίων εκκλησίας ή μοναστηρίου, ευλογία η οποία συνίσταται στην ανάγνωση σχετικής ευχής και κατάθεση σταυρού στα θεμέλια. Η Πρωτοδευτέρα Σύνοδος (Κωνσταντινούπολη 861) επιβεβαιώνει με τον ά κανόνα την ανάγνωση από τον επίσκοπο ευχής στα θεμέλια εκκλησίας ή μοναστηρίου, πράξη η οποία χαρακτηρίζεται ήδη για την εποχή εκείνη «ὡς πάλαι θεοφιλῶς νενομοθέτηται».⁴⁶

Η μεγάλη πλειονότητα, τόσο των αρχαίων ευχολογικών πηγών, όσο και των μεταγενεστέρων, γνωρίζει και μαρτυρεί μία και μοναδική ευχή για θεμέλιο εκκλησίας κάτω από διάφορους τίτλους όπως: «Εὐχή ἐπὶ θεμελίῳ ἐκκλησίας»,⁴⁷ «Εὐχή ἐπὶ θεμελίῳ ἐκκλησίας»,⁴⁸ «Εὐχή ἐπὶ θεμελίῳ

εἶναι μῆτε μοναστήριον μῆτε ἐκκλησίαν μῆτε εὐκτήριον οἶκον ἀρχεσθαι οἰκοδομεῖν, πρὶν ἂν ὁ τῆς πόλεως θεοφιλέστατος ἐπίσκοπος παραγενόμενος εὐχὴν τε ἐν τῷ τόπῳ ποιήσῃται καὶ σταυρὸν πῆξῃται δημοσίαν ἐκεῖσε προόδον ποιησάμενος καὶ τὸ πρᾶγμα φανερόν ἅπασι καταστήσειε» (αὐτ. 344.24-345.1) καὶ ΡΑΑ', κεφ. ζ': «Εἴ τις δὲ βουληθεῖη οἰκοδομήσαι σεβάσιμον εὐκτήριον ἢ μοναστήριον, μὴ ἄλλως ἀρχέσθω τοῦ οἰκοδομήματος, εἰ μὴ ὁ τῶν τόπων ὀσιώτατος ἐπίσκοπος εὐχὴν ἐκεῖσε ποιήσει καὶ τὸν τίμιον πῆξει σταυρὸν. Ὁ δὲ ἀπαξ ἀρχόμενος ἢ νέον κτίζειν εὐκτήριον ἢ παλαιὸν ἀνανεοῦν, τρόποις ἅπασιν ἀναγκαζέσθω παρὰ τοῦ μακαριωτάτου τῶν τόπων ἐπισκόπου καὶ τῶν οἰκονόμων αὐτοῦ καὶ τοῦ πολιτικοῦ ἀρχοντος ἢ αὐτός, εἰ περιεῖη, ἢ τούτου τελευτῶντος οἱ κληρονόμοι αὐτοῦ τὸ ἀρχθὲν ἔργον πληροῦν» (αὐτ. 657.8-17). Πρβλ. επίσης Β. Granić, "Die rechtliche Stellung und Organisation der griechischen Klöster nach dem justinianischen Recht", BZ 29 (1929-1930) 6-34 (με περαιτέρω βιβλιογραφία) του ἴδιου, "L'acte de fondation d'un monastère dans les provinces grecques du Bas-Empire au Ve et au VIe siècle", *Mélanges Charles Diehl*, I: *Histoire*, Paris 1930, 101-105· E. Herman, "Ricerche sulle istituzioni monastiche bizantine. Typica ktetorika, caristicari e monasteri 'iberi'", OCP 6 (1940) 341· P. de Meester, *De Monachico Statu Iuxta Disciplinam Byzantinam. Statuta Selectis Fontibus et Commentarii Instructa*, (FCCO X) Città del Vaticano 1942, 140, 147· L. Bréhier, *Le monde byzantin*. II: *Les institutions de l'empire byzantin*, Paris 1949, 533-534· T. N. Μαρίνου, Σ. Ν. Τρωϊάνου, «Η ἰδρυσις ναῶν καὶ εὐκτηρίων οἰκῶν. Συμβολή εἰς τὴν μελέτην τῆς ελευθερίας τῆς λατρείας», *Λογίον ἐκκλησιαστικῆς καὶ κανονικῆς δικαίου* 21 (1966) 52-54· H.-G. Beck, *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich*, (Handbuch der Altertumswissenschaft 12. Byzantinisches Handbuch 2.1) München 1977², 128-129· I. M. Κοινάδου, *To*

δικαίον τῆς μοναστηριακῆς περιουσίας ἀπὸ τοῦ 9ου μέχρι καὶ τοῦ 12ου αἰῶνος, Αθήνα 1979, 22-24· Thomas, *Religious Foundations* 42-43· G. Dagron, "Constantinople. Les sanctuaires et l'organisation de la vie religieuse", *Actes du XIe Congrès International d'Archéologie Chrétienne. Lyon, Vienne, Grenoble, Genève et Aoste (21-28 Septembre 1986)* II, (Studi di Antichità Cristiana 41/Collection de l'École Française de Rome 123) Città del Vaticano/Roma 1989, 1078-1080.

46. «Ὁρισεν οὖν διὰ ταῦτα ἡ ἅγια σύνοδος, μηδενὶ ἐξεῖναι μοναστήριον οἰκοδομεῖν ἄνευ τῆς τοῦ ἐπισκόπου γνώμης καὶ βουλῆς. Ἐκεῖνου δὲ συνειδότητος καὶ ἐπιτρέποντος, καὶ τὴν ὀφειλομένην ἐπιτελοῦντος εὐχὴν, ὡς τοῖς πάλαι θεοφιλῶς νενομοθέτηται, οἰκοδομεῖσθαι μὲν τὸ μοναστήριον», P.-P. Joannou, *Discipline générale antique (IVe-IXe s.)*, I.2: *Les canons des Synodes Particuliers*, (FCCO IX) Roma 1962, 449.1-8· πρβλ. Ράλλη-Ποτλή, *Σύνταγμα Β'* 648-653· καὶ τὴν σχετικὴ συζήτηση Thomas, *Religious Foundations* 133-136. Το Γεωργιανὸ Λεξιόνάριο, το οποίο ἀπὸ τὴν ἐκδοτικὴν λειτουργικὴν πράξη (μέσα 5ου αἰ. – τέλη 8ου αἰ.), παραδίδει μεταξὺ ἄλλων καὶ σχετικὰ ἀναγνώσματα «εἰς τὴν κατάθεσιν τοῦ θεμελίου τῆς Ἐκκλησίας», βλ. Κ. Σ. Κεκελίδζε, *Ιεροσολυμιτικὸν Κανονάριον (Τυπικόν) τοῦ Ζ' αἰῶνος (κατὰ γεωργιανὴν μετάφρασιν)*. *Μεταφρασθέν ἐκ τοῦ ρωσικοῦ ὑπὸ Ἀρχιμανδρίτου Καλλίστου*, Ἱεροσόλυμα 1914, 129.

47. *Σινά 956* (10ος αἰ.), βλ. Dmitrievskij 18· *Βατοπαιδίου 134 (745)* (έτος 1538), βλ. Dmitrievskij 768· *Διονυσίου 468* φ. 56 (17ος αἰ.).

48. *Σινά 958* φ. 90 (11ος αἰ.), πρβλ. επίσης Dmitrievskij 33· (Πάτριος) Βιβλιοθήκη I. Μ. Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου 105 (13ος αἰ.), βλ. Dmitrievskij 168· *Σινά 960* (13ος αἰ.), βλ. Dmitrievskij 196· *Σινά 982* (13ος αἰ.), βλ. Dmitrievskij 242· *Βατοπαιδίου 133 (744)* (14ος αἰ.), βλ. Dmitrievskij 286· *Λαύρας Δ 93* (14ος

Η ΑΚΟΛΟΥΘΙΑ ΘΕΜΕΛΙΟΥ
ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ
ΣΤΟ ΚΥΠΡΙΑΚΟ ΕΥΧΟΛΟΓΙΟ
BARBERINI GRECO 390

τιθεμένης ἐκκλησίας»,⁴⁹ «Εὐχὴ ἐπὶ θεμελίῳ τιθεμένου ἐκκλησίας»,⁵⁰ «Εὐχὴ ἐπὶ θεμελίῳ τιθεμένου εἰς ἐκκλησίαν»,⁵¹ «Εὐχὴ ἐπὶ θεμελίῳ τιθεμένου ἐν ἐκκλησίᾳ»,⁵² «Εὐχὴ εἰς θεμέλιον ναοῦ»,⁵³ «Εὐχὴ ἐπὶ θεμελίῳ ἐκκλησίας καὶ ἐπὶ σταυροπηγίου»,⁵⁴ «Εὐχὴ ἐπὶ θεμελίῳ ἐκκλησίας καὶ σταυροπηγίου»,⁵⁵ «Εὐχὴ εἰς οἰκοδομίαν ἐκκλησίας»,⁵⁶ «Εὐχὴ ἐν τῷ μέλλειν κτίζεσθαι σεβάσιμον οἶκον»,⁵⁷ «Εὐχὴ ἐν τῷ μέλλειν κτίζεσθαι σεβάσιμον οἶκον, τοῦ θεμελίου ἀποτιθεμένου».⁵⁸

Ο μεγαλύτερος αριθμὸς τῶν ἐλληνικῶν χειρογράφων ευχολογίων, ἀρχῆς γενομένης με τὸ *Barb. gr. 336*⁵⁹ καὶ τὰ ευχολόγια τοῦ 10ου αἰῶνα *Αγ. Πετρούπολης 226* (φ. 98),⁶⁰ (Ρωσικὴ Κρατικὴ Βιβλιοθήκη) *Μόσχας 27* (φ. 131α-β),⁶¹ *Grottaferrata Γ.β. VII* (φ. 105β),⁶² *Σινά 956*,⁶³ παραδίδουν ὡς μοναδικὴ ευχὴ θεμελίου εκκλησίας τὸ «Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ ἀρεσθεὶς καὶ ἐπὶ ταύτῃ τῇ πέτρα οἰκοδομηθῆναι σοὶ ἐκκλησίαν».⁶⁴ Σε μικρὸ ἀριθμὸ χειρογράφων

αἰ.), βλ. Dmitrievskij 367· (Ἅγιο Ὅρος) Βιβλιοθήκη I. Μ. Παντοκράτορος 149 (15ος αἰ.), βλ. Dmitrievskij 490· *Σινά 984* (15ος αἰ.), βλ. Dmitrievskij 600· *Σινά 978* (16ος αἰ.), βλ. Dmitrievskij 863.

49. *Σινά 973* (έτος 1152/1153), βλ. Dmitrievskij 114· (Βιβλιοθήκη Βατικανού) *Ottoboni gr. 344*, φφ.: 164, 228β (έτος 1177).

50. (Oxford) Βιβλιοθήκη Bodleian *Auctarium E.5.13* φ. 122β (έτος 1121/2-1132), βλ. Jacob, "Bodleianus Auct. E.5.13" 329 (No 18.2).

51. *Grottaferrata Γ.β. VII* φ. 105β (10ος αἰ.), βλ. G. Passarelli, *L'Eucologio Cryptense Γ.β. VII (sec. X)*, (Ανάλεκτα Βλατάδων 36) Θεσσαλονίκη 1982, 145 (No 242).

52. *Barb. gr. 336*, βλ. B336, 149.1· *Αγ. Πετρούπολης 226* φ. 98 (10ος αἰ.), βλ. Jacob, "Leningr. Gr. 226" 195 (No 159)· *Σινά 959* φ. 71 (11ος αἰ.)· *Ottoboni gr. 434* φ. 59β (έτος 1174/1175), βλ. A. A. Thiermeyer, *Das Euchologion Ottoboni gr. 434 (Palästina 1174/5)*, (PIO, Excerpta ex Dissertatione ad Doctoratum) Roma 1992, 90 (No 105.1)· *Grottaferrata Γ.β. XI* φ. 15β (12ος αἰ.), βλ. V. Ruggieri, "The Cryptensis Euchology Γβ XI", OCP 52 (1986) 355 (No 19.21).

53. *Σινά 972* (15ος αἰ.), βλ. Dmitrievskij 574· *Σινά 988* (15ος αἰ.), βλ. Dmitrievskij 579· *Μουσείου Μπενάκη 37* φ. 237α-β (16ος αἰ.), βλ. Ζίση-Κουρουπού, *Κατάλογος χειρογράφων 62* (No 7).

54. *Βατοπαιδίου 133 (744)* (14ος αἰ.), βλ. Dmitrievskij 276· *Σινά 980* φ. 140 (έτος 1475), πρβλ. επίσης Dmitrievskij 432.

55. *Vaticano gr. 1970* φ. 212 (αρχές 12ου αἰ.), βλ. A. Jacob, "L'euchologe de Sainte-Marie du

Patir et ses sources", *Atti del Congresso Internazionale su S. Nilo di Rossano (28 settembre-1° ottobre 1986)*, Rossano-Grottaferrata 1989, 107 (No 2).

56. *Σινά 961* (11ος-12ος αἰ.), βλ. Dmitrievskij 82.

57. *Σινά 971* (14ος αἰ.), βλ. Dmitrievskij 255.

58. *Σινά 981* (14ος αἰ.), βλ. Dmitrievskij 341.

59. B336, 149.2.

60. Jacob, "Leningr. Gr. 226" 195 (No 159).

61. S. J. Koster, *Das Euchologion Sevastianov 474 (X. Jhdt.) der Staatsbibliothek in Moskau*, (PIO, Excerpta ex Dissertatione ad Doctoratum) Rom 1996, No 182 (εσωτερικὴ ἀρίθμηση ἐκδοσης χειρογράφου).

62. G. Passarelli, *L'Eucologio Cryptense Γ.β. VII (sec. X)*, (Ανάλεκτα Βλατάδων 36) Θεσσαλονίκη 1982, 145 (No 242).

63. Dmitrievskij 18.

64. Βλ. επίσης τὰ ἐλληνικὰ χειρογραφα ευχολόγια: *Σινά 958* φ. 90α-β (11ος αἰ.), πρβλ. επίσης Dmitrievskij 33· *Σινά 959* φ. 71 (11ος αἰ.)· *Σινά 961* (11ος-12ος αἰ.), βλ. Dmitrievskij 82· *Vaticano gr. 1970* φ. 212α-β (αρχές 12ου αἰ.), βλ. A. Jacob, "L'euchologe de Sainte-Marie du Patir et ses sources", *Atti del Congresso Internazionale su S. Nilo di Rossano (28 settembre-1° ottobre 1986)*, Rossano-Grottaferrata 1989, 107 (No 2)· (Oxford) Βιβλιοθήκη Bodleian *Auctarium E.5.13* φ. 122β (έτος 1121/2-1132), βλ. του ἴδιου, "Bodleianus Auct. E.5.13" 329 (No 18.2)· *Ottoboni gr. 434* φ. 59β (έτος 1174/1175), βλ. A. A. Thiermeyer, *Das Euchologion Ottoboni gr. 434 (Palästina 1174/5)*, (PIO, Excerpta ex Dissertatione ad Docto-

μαρτυρείται ως μοναδική ευχή το «Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ τὸ σὸν ἅγιον αἷμα ὑποβαλόμενος».⁶⁵

Σε μια ἄλλη ομάδα χειρογράφων, που ακολουθοῦν το παράδειγμα των ευχολογίων *Coislin 213* καὶ *Grottaferrata Γ.β. I*,⁶⁶ βρίσκουμε ως «Εὐχή ἐπὶ θεμελίου ἐκκλησίας καὶ ἐπὶ σταυροπηγίου» το «Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ ἄρεσθεις καὶ ἐπὶ ταύτῃ τῇ πέτρᾳ οἰκοδομηθῆναι σοὶ ἐκκλησίαν», για να ακολουθήσει ἀμέσως μετὰ ως «Εὐχή ἐτέρα ἐπὶ θεμελίῳ ἐκκλησίας» το «Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ τὸ σὸν ἅγιον αἷμα ὑποβαλόμενος».⁶⁷

Στο ευχολόγιο *Grottaferrata Γ.β. IV* (10ος αἰ.), παρόλο που ο ἴδιος ο τίτλος ἀναφέρεται σε «Εὐχή ἐπὶ θεμελίου τιθεμένου ἐν ἐκκλησίᾳ», στην πραγματικότητα ἔχουμε δύο ευχές:⁶⁸ την πρώτη ευχή «Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ ἄρεσθεις καὶ ἐπὶ ταύτῃ τῇ πέτρᾳ οἰκοδομηθῆναι σοὶ ἐκκλησίαν», ακολουθεῖ ἡ ευχή της κεφαλοκλισίας «Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, πρεσβείαις τῆς ἁγίας δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου».⁶⁹

ratum) Roma 1992, 90 (No 105.2): *Ottoboni gr. 344*, φ. 164α-β (ἔτος 1177): *Barb. gr. 329* φ. 120β (12ος αἰ.), βλ. Jacob, "Euchologes Barberini" 153.24: *Barb. gr. 345* φ. 66 (12ος αἰ.), βλ. αὐτ. 159.14α: *Barb. gr. 393* φ. 119α-β (12ος αἰ.), βλ. αὐτ. 175.15β: *Barb. gr. 431* φ. 102 (12ος αἰ.), βλ. αὐτ. 186.18β: *Grottaferrata Γ.β. XI* φ. 15β (12ος αἰ.), βλ. V. Ruggieri, "The Cryptensis Euchology Γβ XI", OCP 52 (1986) 355 (No 19.21): *Vaticano gr. 1554* φ. 104β (12ος αἰ.), βλ. C. Giannelli, *Bibliothecae Apostolicae Vaticanae Codices Manuscripti Recensiti ... Codices Vatican Graeci. Codices 1485-1683*, Città del Vaticano 1950, 138 (No 32): *Vaticano gr. 1872* φ. 137β (12ος αἰ.), βλ. Canart, *Codices Vatican 425* (No 38): *Σινά 960* (13ος αἰ.), βλ. Dmitrievskij 196: *Βατοπαϊδίου 133 (744)* (14ος αἰ.), βλ. Dmitrievskij 276: *Σινά 971* (14ος αἰ.), βλ. Dmitrievskij 255: *Σινά 981* (14ος αἰ.), βλ. Dmitrievskij 341: (Ἅγιο Ὄρος) Βιβλιοθήκη I. M. *Παντοκράτορος 149* (15ος αἰ.), βλ. Dmitrievskij 490: *Σινά 980* φ. 140α-β (ἔτος 1475), πρβλ. ἐπίσης Dmitrievskij 432: *Barb. gr. 410* φ. 11α-β (15ος αἰ.), βλ. Jacob, "Euchologes Barberini" 177.3α: *Vaticano gr. 1538* φφ. 156β-157β (15ος αἰ.), βλ. C. Giannelli, *Bibliothecae Apostolicae Vaticanae Codices Manuscripti Recensiti ... Codices Vatican Graeci. Codices 1485-1683*, Città del Vaticano 1950, 104 (No 45): *Μουσείου Μπενάκη 37* φ. 237α-β (16ος αἰ.), βλ. Ζιζηνα-Κουρουπού, *Κατάλογος χειρογράφων 62* (No 7). Για μια περαιτέρω συζήτηση γύρω ἀπὸ την ευχή αὐτή, βλ. V. Ruggieri, "Consacrazione e dedicazione di chiesa, secondo il Barberinianus graecus 336", OCP 54 (1988) 116-118.

65. Ὅπως για παράδειγμα τα ευχολόγια *Βατοπαϊδίου 133 (744)* (14ος αἰ.), βλ. Dmitrievskij

286: *Βατοπαϊδίου 134 (745)* (ἔτος 1538), βλ. Dmitrievskij 768: *Διονυσίου 468* φ. 56 (17ος αἰ.).

66. Agranz 225-226. Να σημειώσουμε το γεγονός ὅτι στα δύο ευχολόγια *Coislin 213* καὶ *Grottaferrata Γ.β. I*, καθὼς ἐπίσης καὶ στο *Barb. gr. 336*, οἱ ευχές για θεμέλιο ἐκκλησίας προηγούνται τῆς τάξης εγκαινίων ναοῦ, βλ. Agranz 225-245 καὶ B336.149-156 ἀντίστοιχα. Σε πολλὰ ἀπὸ τα παραπάνω ευχολόγια ἡ ευχή για θεμέλιο ἐκκλησίας, εἴτε ἀκολουθεῖται, εἴτε ἐπετα, τῆς ἀντίστοιχης ευχής για εὐλογία οἴκου.

67. Βλ. για παράδειγμα τα ευχολόγια EBE 662 φφ. 171-172 (14ος αἰ.): (Ἅγιο Ὄρος) Βιβλιοθήκη I. M. *Κουτλουμουσίου 491* φφ. 287β-289 (14ος αἰ.): *Σινά 968* (ἔτος 1426), βλ. Dmitrievskij 411: *Λαύρας I 21* (ἔτος 1435), βλ. Dmitrievskij 416: (Ἅγιο Ὄρος) Βιβλιοθήκη I. M. *Κωσταμονίτου 19 (20)* (15ος αἰ.), βλ. Dmitrievskij 495: (Ἅγιο Ὄρος) Βιβλιοθήκη I. M. *Καρακάλου 151* (ἔτος 1553), βλ. Dmitrievskij 792: *Διονυσίου 487* φφ. 175-176 (ἔτος 1573): *Διονυσίου 391* φφ. 80β-81 (16ος αἰ.): *Διονυσίου 452* φφ. 371β-373 (17ος αἰ.).

68. S. Parenti, *L'Eucologio manoscritto Γ.β. IV (X sec.) della Biblioteca di Grottaferrata. Edizione*, (PIO, Excerpta ex Dissertatione ad Doctoratum) Roma 1994, 50 (No 212-213).

69. Ως ευχή της κεφαλοκλισίας μαρτυρεῖται στην τάξη εγκαινίων ναοῦ, βλ. για παράδειγμα τα ευχολόγια *Barb. gr. 336* (B336, 155.3): *Coislin 213* καὶ *Grottaferrata Γ.β. I* (Agranz 241): (Oxford) Βιβλιοθήκη Bodleian *Auctarium E.5.13* [Jacob, "Bodleianus Auct. E.5.13" 334 (No 26.2)]: τα ευχολόγια τῆς EBE, βλ. Π. Ν. Τρεμπέλα, *Μικρὸν Ευχολόγιον. Β': Αὶ ἀκολου-*

Στο ευχολόγιο τῆς Βιβλιοθήκης του Βατικανού *Ottoboni greco 344* (ἔτος 1177) ἔχουμε δύο φορές τον τίτλο «Εὐχή ἐπὶ θεμελίου τιθεμένης ἐκκλησίας». Στην πρώτη περίπτωση (φ. 164α-β) φέρει μόνο την ευχή «Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ ἄρεσθεις καὶ ἐπὶ ταύτῃ τῇ πέτρᾳ οἰκοδομηθῆναι σοὶ ἐκκλησίαν». Στη δεύτερη (φφ. 228δ-229) προβλέπεται ἡ ἀνάγνωση ἀπὸ τον ιερέα των ευχῶν «Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ ἄρεσθεις καὶ ἐπὶ ταύτῃ τῇ πέτρᾳ οἰκοδομηθῆναι σοὶ ἐκκλησίαν» καὶ «Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ πάντα ποιῶν καὶ πραγματευόμενος»,⁷⁰ ἐνὼ μετὰ την ολοκλήρωση τῆς δεύτερης ευχῆς ἡ ὅλη διάταξη κατακλείει με τρισάγιο,⁷¹ ἀπολυτίμιο του ἁγίου, θεοτοκίο, ἐκτενὴ ἀπὸ το διάκονο καὶ ἀπόλυση ἀπὸ τον ιερέα.

(β) Προσθήκες πρὸ καὶ μετὰ τῆς μοναδικῆς ευχῆς

Σε μια πρώτη φάση παρατηροῦμε δύο προσθήκες πρὶν την ἀνάγνωση τῆς μίας καὶ μοναδικῆς ευχῆς θεμελίου ἐκκλησίας: στο μεν ευχολόγιο *Σινά 973* (ἔτος 1152/1153) προηγείται θυμίαση του χώρου πρὶν την ἀνάγνωση τῆς ευχῆς («Θυμιᾶ ὁ ἱερεὺς τὰς δ' γωνίας τοῦ κτίσματος λέγει· Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ ἔρασθεις καὶ ἐπὶ ταύτῃ τῇ πέτρᾳ οἰκοδομηθῆναι σοὶ ἐκκλησίαν»),⁷² ἐνὼ στο ευχολόγιο *Λαύρας 189* (13ος αἰ.) μαζί με τῆς θυμιάσης προστίθεται καὶ ἡ ἐκφώνηση συναπτῆς («Φορένει ὁ ἱερεὺς καὶ θυμιᾶ σταυροειδῶς, καὶ λέγει τὴν συναπτὴν, εἶτα ἐκφώνησις· Ὅτι πρέπει. Τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν. Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ ἔρασθεις καὶ ἐπὶ ταύτῃ τῇ πέτρᾳ οἰκοδομήσας ἐκκλησίαν»).⁷³ Πρέπει να υπογραμμίσουμε το γεγονός ὅτι καὶ στις δύο πιο πάνω περιπτώσεις, τῆς ευχῆς θεμελίου ἐκκλησίας προΐσταται ο ἱερέας.

θία καὶ τάξεις Ἀγιασμοῦ ὑδάτων, *Εγκαινίων, Ὁρθρου καὶ Ἐσπερινού κατὰ τους ἐν Αθήναις ἰδία κώδικας*, Αθήνα 1998², 131.4-7· καὶ τα κυπριακά ευχολόγια *Barb. gr. 390* [Ioannides, *Estratto 59* (B72.29)]: *Διονυσίου 489* (φφ. 44β-45): *Κιτίου 18*, φ. 18 (Παπαϊωάννου, *Τακτικόν 14*): *Breva AD XI 47*, φ. 71α-β.

70. Ἡ ευχή αὐτὴ ἀπαντᾶ ὡς Α' ευχή στην τάξη εγκαινίων ναοῦ, βλ. για παράδειγμα τα ευχολόγια *Coislin 213* καὶ *Grottaferrata Γ.β. I* (Agranz 230): τα ευχολόγια τῆς EBE, βλ. Π. Ν. Τρεμπέλα, *Μικρὸν Ευχολόγιον. Β': Αὶ ἀκολουθία καὶ τάξεις Ἀγιασμοῦ ὑδάτων, Εγκαινίων, Ὁρθρου καὶ Ἐσπερινού κατὰ τους ἐν Αθήναις ἰδία κώδικας*, Αθήνα 1998², 137-138· καὶ τα κυπριακά ευχολόγια *Barb. gr. 390* [Ioannides, *Estratto 48-49* (B72.3, ἐκδοση κειμένου), 68 καὶ υποσ. 90 (λειτουργικά σχόλια)]: *Διονυσίου 489* (φ. 37β): *Κιτίου 18*, φφ. 4β-5 (Παπαϊωάννου, *Τακτικόν 8*): *Breva AD XI 47*, φ. 61α-β. Το κείμενο τῆς ευχῆς στο ευχολόγιο *Ottoboni gr. 344* διασκευάζεται ἀνάλογα, ἐτσι ὥστε να ἀναποκρίνεται στην περίπτωση θεμελίου ἐκκλησίας. Το εἰσαγωγικό μέρος τῆς ευχῆς «Κύριε ὁ Θεὸς

ἡμῶν, ὁ πάντα ποιῶν καὶ πραγματευόμενος» εἶναι παράλληλο με τὴν ευχή B5.4 τῆς ἀκολουθίας καθαγιασμοῦ ἀντιμνησίων, βλ. Ιωαννίδης, «Αντιμνήσια».

71. Υπογραμμίζουμε το γεγονός ὅτι ἡ ομάδα των «εἰσαγωγικῶν προσευχῶν» ἢ «τρिसάγιο» («τρिसάγιο, Παναγία Τριάς, Πάτερ ἡμῶν») ἀρχικὰ χρησιμοποιεῖται στην κατακλείδα μίας ἀκολουθίας καὶ ὄχι στην ἐναρξη, βλ. J. Mateos, "Prières initiales fixes des offices syrien, maronite et byzantin", *L'Orient Syrien* 11 (1966) 489-498· S. Parenti, "Il Rito Regale del Mattutino", *Oriente Cristiano* 30, 3 (1990) 21-22· S. Janeras, "Le Trisagion. Une formule brève en liturgie comparée", (ἐπιμέλεια R. F. Taft, G. Winkler) *Acts of the International Congress Comparative Liturgy Fifty Years after Anton Baumstark (1872-1948)*. Rome, 25-29 September 1998, (OCA 265) Roma 2001, 503-504.

72. Dmitrievskij 114. Πρβλ. ἐπίσης Φουντούλη, *Θεμέλιο ἐκκλησίας 7*.

73. Dmitrievskij 178. Πρβλ. ἐπίσης Φουντούλη, *Θεμέλιο ἐκκλησίας 7*.

Σε μια δεύτερη ολοκληρωμένη φάση της ακολουθίας έχουμε το παράδειγμα του κυπριακού ευχολογίου *Διονυσίου 489*, όπου στα φφ. 18-19 απαντά η «Τάξις γινομένη ἐπὶ θεμελίῳ ἐκκλησίας».⁷⁴ Η ακολουθία αυτή τελείται από τον επίσκοπο, ο οποίος φέρει επιτραχήλιο και ωμοφόριο, και περιλαμβάνει:

1. Δοξολογική έναρξη με «Εὐλογητὸς ὁ Θεὸς» από τον αρχιερέα, «εισαγωγικές προσευχές» («τρισάγιο, Παναγία Τριάς, Πάτερ ἡμῶν»), απολυτίκιο του αγίου στο όνομα του οποίου ανεγείρεται η εκκλησία και άλλα τροπάρια «οἷα βούλεται ὁ προεστώς».
2. Καθόσο χρόνο τελούνται τα πιο πάνω, ο αρχιερέας «θυμιᾶ τὸν θεμελίους κύκλω».
3. Ο αρχιερέας αναγινώσκει την ευχή «Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ ἐρασθεὶς καὶ ἐπὶ ταύτῃ τῇ πέτρᾳ οἰκοδομηθῆναί σοι ἐκκλησίαν» στο σημείο «ἐν ᾧ τὸ ἅγιον πῆγνυσθαι μέλλει θυσιαστήριον». Με το τέλος της ευχής προβλέπεται απόλυση από τον επίσκοπο.
4. Στη συνέχεια ο αρχιερέας «λαβὼν ἓνα τῶν λίθων, καὶ χαράξας δι' αὐτοῦ σταυρόν, αὐτὸς ταῖς ἰδίαις χερσὶν τίθησιν αὐτὸν ἐν τῷ θεμελίῳ λέγων· Ἐθεμελίωσεν αὐτὴν ὁ Ὑψιστος· ὁ Θεὸς ἐν μέσῳ αὐτῆς, καὶ οὐ σαλευθήσεται, βοηθήσει αὐτῇ ὁ Θεὸς τὸ πρὸς πρῶί» (Ψαλμοὶ 86,56 και 45,6).
5. Μονάχα τότε «οἱ τεχνῖται τῆς οἰκοδομῆς ἄρχονται».

(γ) Ακολουθία θεμελίου εκκλησίας με δύο ευχές και περαιτέρω προσθήκες

Δύο κατεξοχήν παραδείγματα της τρίτης φάσης εξέλιξης και ολοκλήρωσης ακολουθίας θεμελίου εκκλησίας αποτελούν η μαρτυρία του Αγίου Συμεών αρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης (†1429) και η τάξη B2/14 του κυπριακού ευχολογίου *Barb. gr. 390*. Ακολουθώντας τη λεπτομερή περιγραφή του Συμεών Θεσσαλονίκης στο κεφάλαιο (ρα') «Περὶ οἰκοδομῆς ἁγίου ναοῦ, καὶ εὐχῆς ἐπὶ θεμελίῳ», μπορούμε με σχετική ακρίβεια να καταγράψουμε τα βασικά μέρη της ακολουθίας θεμελίου εκκλησίας.⁷⁵

Ο Άγιος Συμεών Θεσσαλονίκης, συνοψίζοντας την εκκλησιολογική και κανονική πράξη-παράδοση της εποχής του, υπογραμμίζει εκ προοιμίου ότι «ὁ μέλλων οἰκοδομῆσαι θεῖον ναὸν προσέρχεται τῷ ἀρχιερεῖ καὶ ἐξαιτεῖται πρὸς τούτου τὴν ἔνδοσιν. Οὐδὲ γὰρ ἐξὸν τινι χωρὶς ἀρχιερατικῆς προσταγῆς τοῖς τοιούτοις ἐπιχειρεῖν⁷⁶ ... καὶ τοῦ καιροῦ τοῦ οἰκοδομεῖν ἐπιστάντος, αὐτὸς τῷ τόπῳ ἐφίσταται ὁ ἀρχιερεὺς⁷⁷». Η ακολουθία τελείται

74. Το κείμενο της ακολουθίας δεν προέρχεται από το χέρι του κύριου γραφέα του χειρογράφου. Η ακολουθία αυτή είναι ακριβώς η ίδια με εκείνη την οποία ο J. Goar και Σ. Ζερβός εκδίδουν στα ευχολογία τους, βλ. Goar 485 και Ζερβού 331-332 αντίστοιχα. Η ίδια «Τάξις γινομένη ἐπὶ θεμελίῳ ἐκκλησίας» απαντά και στο χειρόγραφο ευχολόγιο (Ικαρία) Βιβλιοθήκη Λυκείου *Αγίου Κηρύκου 6*, φφ. 170-171 (έτος

1601), βλ. Α. Τσελίκας, *Δελτίο του Ιστορικού και Παλαιογραφικού Αρχείου*, Ζ': 1993-1996, (Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Ιστορικό και Παλαιογραφικό Αρχείο) Αθήνα 1997, 56.

75. PG 155, 308A-D.

76. PG 155, 305B-C.

77. PG 155, 308A.

από τον αρχιερέα τη στιγμή έναρξης οικοδομής του ναού, αφού προηγουμένως έχουν ανοιχτεί τα θεμέλια και ετοιμαστεί τα χρειζόμενα υλικά.⁷⁸ Ο αρχιερέας την «ἱεράν ἐνδυσάμενος στολήν»⁷⁹ και «τοῦ κλήρου συμπαρόντος αὐτῷ»:⁸⁰

1. Ξεκινά την ακολουθία με τη δοξολογική έναρξη «Εὐλογητὸς ὁ Θεός», η δε ανάγνωση του τρισαγίου («εισαγωγικές προσευχές») γίνεται από τον κλήρο.⁸¹
2. Θυμιά σταυροειδῶς τα θεμέλια, τα ορύγματα, τα υλικά και τους παρισταμένους.⁸²
3. Ἐρχεται στο ανατολικό μέρος των θεμελίων, στο χώρο όπου «τὸ θυσιαστήριον συστήναι μέλλει»,⁸³ και αναγινώσκει την ευχή «Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ τὸ σὸν ἅγιον αἷμα ὑποβαλόμενος».⁸⁴
4. Κατεβαίνει στα θεμέλια όπου στερεώνει τους πρώτους λίθους με ασβέστη ή πηλό, και αφού τους σφραγίσει σταυροειδῶς, σε μικρὸ λάκκο στο μέσο των λίθων «κανδήλαν λαβῶν, καὶ ἐμβαλὼν ἔλαιον καὶ ἀνάψας, εὐλογῶν τε, τίθησι».⁸⁵ Τοποθετεῖ, τέλος, λίθο πάνω από την κανδήλα και ανεβαίνει εκ των θεμελίων.⁸⁶
5. Αναγινώσκει τη δεύτερη ευχή «Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ ἀρεσθεὶς καὶ ἐπὶ ταύτῃ τῇ πέτρᾳ οἰκοδομηθῆναί σοι ἐκκλησίαν».⁸⁷
6. Απόλυση της ακολουθίας και έναρξη των εργασιών για την οικοδομή του ιεροῦ ναοῦ.⁸⁸

Τη δεύτερη μαρτυρία αποτελεί η «Ακολουθία εἰς θεμέλιον ἐκκλησίας» (B2/14) του κυπριακού ευχολογίου *Barb. gr. 390*, η οποία ακολουθεῖ το εξής σχεδιάγραμμα:

1. Ἀφιξη του επισκόπου στον τόπο όπου θα κτιστεῖ ο ιερός ναός και αφού ενδυσθεῖ τα ιερά ἄμφια έχουμε την έναρξη της ακολουθίας-εισαγωγή (B14.1-2).
2. Ευλογεῖ ο επίσκοπος «Εἰρήνη πᾶσι» και αναγινώσκει την Α' ευχή (B14.3).
3. Ο επίσκοπος ρίχνει τρεις λίθους στα θεμέλια «εἰς ὄνομα Πατρὸς, Υἱοῦ καὶ ἁγίου Πνεύματος» και ἔτσι ο μάστορας ξεκινά το χτίσιμο (B14.4).

78. PG 155, 308A: «Καὶ ὀρύσσονται μὲν οἱ θεμέλιοι· ἐτοιμάζονται δὲ αἱ ὕλαι».

79. PG 155, 308A.

80. Ὁπ. π.

81. PG 155, 308A: «Καὶ προσευχῆς γινομένης τοῦ Τρισαγίου παρὰ τοῦ κλήρου».

82. PG 155, 308A-B: «αὐτὸς (= ὁ ἀρχιερεὺς) εὐλόγησας θυμιάμα, θυματήριόν τε λαβὼν τοὺς θεμελίους καὶ τὰ ὀρύγματα σταυροειδῶς εὐλογεῖ, πάντα τῷ θυμιάματι ἁγιάζων ... Καὶ ἔτι πάσας θυμῶν τὰς ἐκεῖσε ὕλας, καθαγιαζὼν αὐτάς, ὡς εἰς ἅγιον οἶκον Θεοῦ εὐτρεπισθείας. Εἶτα καὶ τοὺς παρατυχόντας θυμιάσας».

83. PG 155, 308B.

84. Ὁπ. π.

85. PG 155, 308B-C.

86. PG 155, 308D: «καὶ λίθον ἐπάνω ταύτης (= τῆς κανδήλας) θέμενος, ὅτι Χριστὸς ἡ πέτρα ἐπικάθηται τῆς Ἐκκλησίας αὐτοῦ, ἐξέρχεται τῶν θεμελίων».

87. PG 155, 308D.

88. PG 155, 308D: «Ταῦτα τελέσας καὶ σφραγίσας καὶ ἐπευξάμενος, ἀπέρχεται εὐχαριστῶν τῷ Κυρίῳ. Τὸ δὲ ἔργον ἤδη ἐνήρξατο γίνεσθαι».

4. Ευλογεί ο επίσκοπος «Εἰρήνη πᾶσι» και αναγινώσκει τη Β' ευχή (B14.5).
5. Γίνεται απόλυση και ακολουθούν οι σχετικές οδηγίες για την τοποθέτηση ξύλινου σταυρού από τον επίσκοπο στο μέσο του κτιζομένου ναού (B14.6).

Με βάση το πιο πάνω σχεδιάγραμμα της ακολουθίας B2/14 θα μπορούσαμε να σημειώσουμε τα παρακάτω:

1: Ο ίδιος ο τίτλος B14.1 «Ἀκολουθία εἰς θεμέλιον ἐκκλησίας· τοῦτο καὶ σταυροπήγιόν τινες ὠνόμασαν» κάνει λόγο για ακολουθία και όχι για ευχή σε θεμέλιο εκκλησίας. Η αντίστοιχη ακολουθία B2 φέρει τον προβληματικό διπλό τίτλο (φ. 13) «Εὐχή ἐτέρα εἰς θεμέλιον ἐκκλησίας. Εὐχή λεγομένη εἰς θεμέλιον ἐκκλησίας, ὅπερ καὶ σταυροπήγιόν τινες ὠνόμασαν». Στην πραγματικότητα πρόκειται για δύο ανεξάρτητους τίτλους, οι οποίοι αναφέρονται σε μία και μοναδική ευχή και όχι σε ολοκληρωμένη ακολουθία. Μάλιστα η αρχική φράση «Εὐχή ἐτέρα...» υποδηλώνει και προετοιμάζει για σχετική ευχή, η οποία παραδίδεται ως δεύτερη επιλογή για την περίπτωση θεμελίου εκκλησίας· προϋποθέτει δε και μια ευχή (πρώτη επιλογή), η οποία κανονικά θα έπρεπε να προηγείται της δεύτερης, φέροντας μάλιστα και ως πιθανό τίτλο «Εὐχή ἐπὶ θεμελίου ἐκκλησίας καὶ ἐπὶ σταυροπηγίου», ακολουθώντας έτσι το παράδειγμα του *Coislin 213*.⁸⁹

Ο αντιφατικός τίτλος τον οποίο φέρει η πρώτη (B2) εκ των δύο, κατά τα άλλα όμοιων σχεδόν ακολουθιών για θεμέλιο εκκλησίας του ευχολογίου *Barb. gr. 390*, εξηγεί, ίσως, το λόγο ύπαρξης δύο φορές της ίδιας ακολουθίας στο ευχολόγιο σε διάστημα μόλις είκοσι φύλλων. Δεν θα ήταν ανεδάφικη η υπόθεση ότι η πιθανή αρχική θέληση του γραφέα για την περίπτωση θεμελίου εκκλησίας ήταν να αντιγράψει, αφενός μεν τις δύο υπαλλακτικές ευχές που υπάρχουν (περίπτωση B2), αφετέρου να καταγράψει και την πλήρη ακολουθία για τον ίδιο σκοπό (περίπτωση B14). Πέρα από το πραγματικό ή όχι της πιο πάνω υπόθεσης, το βέβαιο είναι ότι ο κωδικογράφος αντιγράφει δύο σχεδόν όμοιες ακολουθίες για την ίδια περίπτωση θεμελίου εκκλησίας σε διάστημα μόλις είκοσι φύλλων.

Η ακολουθία τελείται από τον επίσκοπο στο χώρο όπου «μέλλει κτίζεσθαι ὁ ἅγιος ναὸς» (B14.2). Ο επίσκοπος αφού φορέσει τα άμφια «φελώνιον καὶ ὠμόφορον ἢ πολλακίς ἐπιτραχήλιον», ξεκινά την ακολουθία με τη δοξολογική έναρξη «Εὐλογητὸς ὁ Θεός», ενώ ακολουθούν οι «εισαγωγικές προσευχές» («τρισάγιο, Παναγία Τριάς, Πάτερ ἡμῶν») και το απολυτίκιο του αγίου στο όνομα του οποίου θα κτιστεί ο ναός (B14.2).

89. Arranz 225-226. Είναι ενδεικτικό το γεγονός ότι στους τίτλους των ακολουθιών B2 και B14.1 δε γίνεται διάκριση μεταξύ θεμελίου εκκλησίας και σταυροπηγίου, πράγμα το οποίο εντοπίζουμε, τόσο στο παράδειγμα του *Coislin 213*, όσο και σε διάφορους τίτλους άλλων χειρογράφων.

Για μια περαιτέρω συζήτηση, επιβεβαίωση και επεξήγηση αυτού του γεγονότος, βλ. τα λειτουργικά σχόλια που ακολουθούν αναφορικά με την κατάσταση σταυρού στην ακολουθία θεμελίου εκκλησίας (B14.6).

2-3: Ευλογεί ο επίσκοπος «Εἰρήνη πᾶσι» και αναγινώσκει την Α' ευχή «Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ ἀρεσθεὶς καὶ ἐπὶ ταύτῃ τῇ πέτρᾳ οἰκοδομηθῆναι σου ἢ ἐκκλησία» (B14.3). Η ευχή αυτή, όπως έχουμε τονίσει στην αρχή, μαρτυρείται ήδη στα ευχολόγια *Barb. gr. 336* και *Coislin 213*.⁹⁰ Με την ολοκλήρωση της ευχής, ο επίσκοπος ρίχνει τρεις λίθους στα θεμέλια «εἰς ὄνομα Πατρὸς, Υἱοῦ καὶ ἁγίου Πνεύματος» και έτσι ο μάστορας ξεκινά το χτίσιμο (B14.4).

4: Ευλογεί ο επίσκοπος «Εἰρήνη πᾶσι»⁹¹ και αναγινώσκει τη Β' ευχή «Ὁ Θεὸς ὁ σωτὴρ ἡμῶν, ὁ καταξιώσας ὑπὸ τὴν σκηνὴν Ζακχαίου εἰσελθεῖν καὶ σωτηρία» (B14.5). Η Β' αυτή ευχή μαρτυρείται σε μεγάλο αριθμό, τόσο αρχαίων ευχολογικών πηγών, όσο και μεταγενεστέρων, να απευθύνεται όχι σε θεμέλιο εκκλησίας αλλά σε «εὐλογία οἴκου». ⁹² Έτσι, άλλωστε, δικαιολογείται και η αναφορά στην εισαγωγή της ευχής στο ευαγγελικό περιστατικό εισόδου του Ιησού στην οικία του πλούσιου αρχιτελώνη Ζακχαίου (Λουκά 19. 1-10).

Το κείμενο της ευχής «Ὁ Θεὸς ὁ σωτὴρ ἡμῶν, ὁ καταξιώσας ὑπὸ τὴν σκηνὴν Ζακχαίου εἰσελθεῖν καὶ σωτηρία» διακρίνεται σε δύο τουλάχιστο

90. B336, 149.2· Arranz 225 αντίστοιχα.

91. Η ευλογία από τον επίσκοπο «Εἰρήνη πᾶσι» προβλέπεται πριν τη Β' ευχή B14.5 σε αντίθεση με την τάξη B2 (φ. 13β) όπου απουσιάζει.

92. Βλ. για παράδειγμα τα ευχολόγια *Barb. gr. 336*, βλ. B336, 183.1· *Αγ. Πετρούπολης 226* φ. 98β (10ος αι.), βλ. Jacob, "Leningr. Gr. 226" 195 (No 160)· *Grottaferrata Γ.β. IV* φφ. 106β-107 (10ος αι.), βλ. S. Parenti, *L'Euclologio manoscritto Γ.β. IV (X sec.) della Biblioteca di Grottaferrata. Edizione*, (PIO, Excerpta ex Dissertatione ad Doctoratum) Roma 1994, 50 (No 210)· *Grottaferrata Γ.β. VII* φ. 118 (10ος αι.), βλ. G. Passarelli, *L'Euclologio Cryptense Γ.β. VII (sec. X)*, (Ανάλεκτα Βλατάδων 36) Θεσσαλονίκη 1982, 155 (No 265)· σλαβικό ευχολόγιο *Σινά 37* (11ος αι.), βλ. M. Arranz, "La liturgie de l'Euchologe slave du Sinai", (επιμέλεια E. D. Farrugia, R. F. Taft, G. K. Piovesana, with the Editorial Committee) *Christianity among the Slavs. The Heritage of Saints Cyril and Methodius. Acts of the International Congress held on the Eleventh Centenary of the Death of St. Methodius. Rome, October 8-11, 1985*, (OCA 231) Rome 1988, 40 (4.11)· *Coislin 213* και *Grottaferrata Γ.β. I*, βλ. Arranz 363· *Σινά 959* φφ. 103β-104 (11ος αι.), πρβλ. επίσης Dmitrievskij 57· *Vaticano gr. 1811* φφ. 48β-49 (έτος 1147/1148), βλ. Canart, *Codices Vaticani 186* (No 40)· *Ottoboni gr. 344*, φ. 132 (έτος 1177)· *Grottaferrata Γ.β. XI* φ. 10α-β (12ος αι.), βλ. V. Ruggieri, "The Cryptensis Euchology Γβ XI", OCP 52 (1986) 351 (No

19.14)· *Vaticano gr. 1872* φ. 80β (12ος αι.), βλ. Canart, *Codices Vaticani 423* (No 23)· *Vaticano gr. 1840* φ. 3 (13ος αι.), βλ. Canart, *Codices Vaticani 294* (No 5)· *Σινά 980* φ. 117α-β και φφ. 141-142 (έτος 1475), πρβλ. επίσης Dmitrievskij 431 και 432 αντίστοιχα· *Μουσείου Μπενάκη 79* φ. 53β (16ος αι.), βλ. Ζίξηρα-Κουρουπού, *Κατάλογος χειρογράφων 150* (No 5)· *Διονυσίου 468* φ. 60 (17ος αι.). Ο κατάλογος των ευχολογίων τα οποία επιβεβαιώνουν τούτο μπορεί να αυξηθεί εάν ανατρέξουμε στις σχετικές περιγραφές του Α. Dmitrievskij, βλ. ενδεικτικά τα χειρόγραφα στις σελίδες Dmitrievskij: 121, 147, 178, 196, 255, 287, 412, 417, 496, 768, 804, 835-836. Μερικά ευχολόγια υπογραμμίζουν στον τίτλο τους ότι η ευχή αυτή προορίζεται για «εὐλογία οἴκου νέου», όπως για παράδειγμα στο *Barb. gr. 345* φφ. 67β-68 (12ος αι.), βλ. Jacob, "Euchologes Barberini" 159.16b· *Barb. gr. 393* φ. 119β-120 (12ος αι.), βλ. αυτ. 175.15d· *Barb. gr. 431* φ. 102β-103 (12ος αι.), βλ. αυτ. 186.18d· *Σινά 966* (13ος αι.), βλ. Dmitrievskij 218· *Barb. gr. 410* φ. 12 (15ος αι.), βλ. Jacob, "Euchologes Barberini" 177.3c· *Διονυσίου 523* φ. 18 (έτος 1612). Παρόλο που στη συντριπτική πλειοψηφία των ευχολογικών πηγών η ευχή «Ὁ Θεὸς ὁ σωτὴρ ἡμῶν, ὁ καταξιώσας ὑπὸ τὴν σκηνὴν Ζακχαίου εἰσελθεῖν καὶ σωτηρία» απευθύνεται σε ολοκληρωμένο σπίτι, εντούτοις, στο κατο-ιταλικό λειτουργικό χειρόγραφο (Ἅγιο Ὅρος) Βιβλιοθήκη I. Μ. Αγίου *Παντελεήμονος 77* φ. 24 (12ος αι.), φέρει τον τίτλο «εὐχὴ ἐπὶ θεμελίου οἴκου», βλ. G. Passarelli, "L'euclologio Athon. Panteleimonensis 77 alias 162 (1890)", OCP 48 (1982) 145 (No 26).

τύπους: σ' εκείνο του *Barb. gr. 336*⁹³ και σ' αυτόν του *Coislin 213*.⁹⁴ Η ευχή B14.5 ακολουθεί σε μεγάλο μέρος τον τύπο της ευχής του *Barb. gr. 336*. Συγκρίνοντας την ευχή B14.5 με την αντίστοιχη στο *Barb. gr. 336*, παρατηρούμε κάποιες δικαιολογημένες παραλλαγές στο κείμενό της, αφού απευθύνεται πλέον σε θεμέλια εκκλησίας και όχι σε ευλογία οίκου.

<i>Barb. gr. 390</i> (φ. 31/B14.5):	<i>Barb. gr. 336</i> (φ. 185α-β): ⁹⁵
<p>Ὁ Θεὸς ὁ σωτὴρ ἡμῶν, ὁ καταξιώσας ὑπὸ τὴν σκητὴν Ζακχαίου εἰσελθεῖν καὶ σωτηρία αὐτῷ τε καὶ παντὶ τῷ οἴκῳ γενόμενος κατὰ τὴν σὴν ἄχραντον καὶ ἀκήρατον φωνὴν τὴν ὑπὸ τῶν εὐαγγελιστῶν τῇ οἰκουμένῃ ἀληθῶς κηρυχθεῖσαν· αὐτὸς καὶ νῦν</p> <p>τὸν παρόντα ἀγιαζόμενον οἶκον παρ' ἡμῶν τῶν ταπεινῶν καὶ ἀμαρτωλῶν τὰς δεήσεις προσάγοντας, εὐλόγησον, ἀγίασον, δόξασον, ἀβλαβῆ καὶ ἀσινῆ</p> <p>αὐτὸν ποιήσον</p> <p>διὰ τῶν σῶν ἀφθόνων δωρεῶν.</p> <p>Ὅπως καὶ ἐν αὐτῷ δοξάζεται σου ...</p>	<p>1. Εὐλογία οἴκου</p> <p>2. Ὁ Θεὸς ὁ σωτὴρ ἡμῶν, ὁ καταξιώσας ὑπὸ τὴν σκητὴν Ζακχαίου εἰσελθεῖν καὶ σωτηρία αὐτῷ τε καὶ παντὶ τῷ οἴκῳ αὐτοῦ γενόμενος κατὰ τὴν σὴν ἄχραντον καὶ ἀθάνατον φωνὴν τὴν ὑπὸ τῶν εὐαγγελιστῶν τῇ οἰκουμένῃ ἀληθῶς κηρυχθεῖσαν· αὐτὸς καὶ νῦν</p> <p>τοὺς ἐνταῦθα οἰκεῖν βουληθέντας, καὶ δι' ἡμῶν τῶν ταπεινῶν καὶ ἀμαρτωλῶν τὰς δεήσεις σοι προσάγοντας, εὐλόγησον, δόξασον, ἀβλαβῆ καὶ ἀσινῆ</p> <p>αὐτοῖς ἐν πᾶσιν τὴν κατοίκησιν τῆς στέγης ταύτης ἀποδεικνύς, διὰ τῶν σῶν ἀφθόνων δωρεῶν ἐπιγείων τε καὶ ἐπουρανίων.</p> <p>Ὅτι πρέπει σοι πᾶσα δόξα.</p>

Αντίθετα από την Α' ευχή (B14.3) στην οποία έχουμε προστά μας «τὰ θεμέλια» του προς οικοδομήν «θείου ναοῦ», όπως άλλωστε απαιτεί και ο ίδιος ο σκοπός της ακολουθίας «εἰς θεμέλιον ἐκκλησίας», στη Β' ευχή (B14.5) προσευχόμαστε για «τὸν παρόντα ἀγιαζόμενον οἶκον», παρόλο που στην πραγματικότητα έχουμε ενώπιόν μας όχι ολοκληρωμένο κτίσμα αλλά μόνο κατάθεση θεμέλιου λίθου.

93. B336, 183.1-2.

94. Agranz 363. Παρόλες τις παραλλαγές στο κείμενο του δεύτερου τύπου της ευχής αυτής, οι οποίες και σαφώς την διακρίνουν από την ευχή

του *Barb. gr. 336*, εντούτοις και στους δύο τύπους εντοπίζουμε τον ίδιο αρχικό πυρήνα.

95. B336, 183.1-2.

Είναι γεγονός ότι η Β' ευχή (B14.5) δεν ανταποκρίνεται πλήρως στον λειτουργικό σκοπό της ακολουθίας, που θέλει την κατάθεση και ευλογία μόλις του θεμέλιου λίθου του προς οικοδομήν αγίου ναού (B 14: 4 και 6). Αναμφισβήτητα η Β' ευχή (B14.5) θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως το άστοχο αποτέλεσμα μεταγενέστερου συμπλήματος, ώστε η «εὐχὴ εὐλογίας οἴκου» να ανταποκρίνεται στο νέο προσορισμό της ως Β' ευχή της ακολουθίας «εἰς θεμέλιον ἐκκλησίας» B 2/14.

5: Η τελευταία παράγραφος B14.6 αναφέρεται στο γεγονός πήξης σταυρού στα θεμέλια εκκλησίας. Η πράξη αυτή αποτελεί αναπόσπαστο μέρος της όλης ακολουθίας «εἰς θεμέλιον ἐκκλησίας» και δικαιολογεί πλήρως την επεξήγηση του τίτλου, το γιατί δηλαδή, «τοῦτο καὶ σταυροπήγιόν τινες ὠνόμασαν» (B14.1).⁹⁶

Η σημερινή διάκριση μεταξύ θεμέλιου εκκλησίας και σταυροπηγίου, με το τελευταίο να χαρακτηρίζει αποκλειστικά τη θεμελίωση πατριαρχικών οικοδομημάτων,⁹⁷ δεν τεκμηριώνεται στο μεγαλύτερο αριθμό των λειτουργικών ευχολογικών πηγών,⁹⁸ συμπεριλαμβανομένων και των κυπριακών χειρογράφων.⁹⁹ Η τάξη θεμέλιου εκκλησίας προϋποθέτει και την τοποθέτηση σταυρού στα θεμέλια του οικοδομήματος, πράξη η οποία κατοχυρώνεται και θεσμοθετείται, όπως έχει ήδη αναφερθεί, από την εποχή του αυτοκράτορα Ιουστινιανού (*Νεαρές: Ε' κεφ. α', ΕΖ' κεφ. α', ΡΛΑ' κεφ. ζ'*).

Το γεγονός αυτό επιβεβαιώνουν οι κανονολόγοι Θεόδωρος Βαλσαμίων (τέλη 12ου αι.) και Ματθαῖος Βλάσταρης (έτος 1335), με τον πρώτο να τονίζει ότι «ἢ μὲν πῆξις τοῦ θεμέλιου δι' εὐχῆς μόνης τοῦ κατὰ χώραν ἐπισκόπου καὶ σταυροπηγίου γίνεται»¹⁰⁰ και τον δεύτερο να επαναλαμβάνει «πρῶτον μὲν δι' εὐχῆς καὶ σταυροπηγίου τοῦ κατὰ χώραν ἐπισκόπου ὁ τούτου θεμέλιος πῆγνυται».¹⁰¹ Ο πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Γερμανός Β' σε γράμμα του (έτος 1233) σημειώνει: «ἠγγόνται γὰρ οὐδενὶ τῶν ἀπάντων, πᾶσαν

96. Γι' αυτό το λόγο σ' αρκετά χειρόγραφα ευχολόγια, τόσο αρχαία, όσο και μεταγενέστερα, απαντά ο τίτλος «Εὐχὴ ἐπὶ θεμέλιου ἐκκλησίας καὶ ἐπὶ σταυροπηγίου», ή στην περίπτωση του *Barb. gr. 390* όπου έχουμε τους τίτλους (B14.1) «Ἀκολουθία εἰς θεμέλιον ἐκκλησίας· τοῦτο καὶ σταυροπήγιόν τινες ὠνόμασαν» και (B2, φ. 13) «Εὐχὴ ἑτέρα εἰς θεμέλιον ἐκκλησίας. Εὐχὴ λεγομένη εἰς θεμέλιον ἐκκλησίας, ὅπερ καὶ σταυροπήγιόν τινες ὠνόμασαν».

97. Στο ευχολόγιο το οποίο χρησιμοποιείται στις ημέρες μας και την έκδοση του οποίου επιμελήθηκε ο αρχιμανδρίτης Σπυρίδωνας Ζερβός (βλ. Ζερβός 337-338), καθώς επίσης και στο ευχολόγιο του J. Goar (βλ. Goar 487-488), απαντά διάταξη «περὶ σταυροπηγίου» στην οποία αποκλειστικός αποστολέας του σταυροπηγίου είναι ο οικουμενικός πατριάρχης.

98. Meester, *Rituale* 166· Φουντούλη, *Θεμέλιο εκκλησίας* 5-6.

99. Εξαιρέση αποτελεί το ευχολόγιο *Διονυσίου 489* στο οποίο παραδίδεται διάταξη «περὶ σταυροπηγίου» (στα φφ. 19-20), η ίδια μ' αυτή των ευχολογίων του Σ. Ζερβού και J. Goar. Η τάξη αυτή ακολουθεί αμέσως μετά τη σχετική τάξη θεμέλιου εκκλησίας (φφ. 18-19) και προέρχεται όχι από το χέρι του κύριου γραφέα του χειρογράφου.

100. Ράλλη-Ποτλή, *Σύνταγμα Β' 582*.

101. Ράλλη-Ποτλή, *Σύνταγμα Στ' 262*. Ο ίδιος συγγραφέας τονίζει στη συνέχεια: «τὸν θέλοντα εὐκτήριον ἢ ἐκκλησίαν κτίσαι, διαλέγεσθαι δεῖ περὶ τούτου τῷ τῆς πόλεως ἐπισκόπῳ, καὶ δωρεῖσθαι τὰ ἀρκούντα πρὸς λυχνοκαΐαν καὶ τὴν ἱεράν λειτουργίαν, καὶ τὴν ἀδιάφορον τοῦ τόπου τήρησιν, καὶ τὴν

οικοδομίαν ἀφιερωμένην Θεῷ ἐξ ἱεραρχικῆς τελειότητος τὴν πρώτην τοῦ θεμελίου καταβολήν, τοῦ σωτηρίου σταυροῦ τῷ τόπῳ προσπηγνυμένου».¹⁰²

Στο πρόσωπο, το οποίο παραχωρεῖ την απαραίτητη ἄδεια ἀνέγερσης ἐκκλησίας ἢ μοναστηρίου, ἀναγινώσκει τὴ σχετικὴ εὐχή και ἀποστέλλει τὸ σταυρὸ στα θεμέλια, ἀνήκει ἡ πνευματικὴ και διοικητικὴ ἐξάρτηση τῆς οἰκοδομῆς. Στὴν περίπτωση τῆς ἀκολουθίας θεμελίου ναοῦ B2/14, ἡ κατάθεση σταυροῦ προορίζεται γιὰ τὴν ἐπισκοπὴ «Ἀμαθούντων και Ῥωμαίων πόλεως Νεμεσοῦ» (*Barb. gr. 390*, φ. 28β),¹⁰³ ἀφοῦ ὁ λειτουργικὸς κώδικας γράφεται γιὰ λογαριασμό του ἐπισκόπου Ἀμαθούντος Γερμανοῦ Κουσωνάρι (†1610).¹⁰⁴

ἀποτροφὴν τῶν προσεδρευόντων, και τότε τὸν ἐπίσκοπον τὸ πρᾶγμα πᾶσι φανεροῦντα δημοσίᾳ ἐκείσε προσιέναι, και σὺν εὐχῇ πηγνύναι σταυρόν, και τότε τοῦ ἔργου ἀρχεσθαι τὸν οἰκοδομεῖν ἡρημένον», αὐτ. 263.

102. E. Kurtz, "Christophoros von Ankyra als Exarch des Patriarchen Germanos II", *BZ* 16 (1907) 137.10-138.12 (No 4). V. Laurent, *Les registes des actes du Patriarcat de Constantinople. Vol. I: Les actes des patriarches. Fasc. IV: Les registes de 1208 à 1309*, Paris 1971, No 1265. Στὴν ἴδια ἐπιστολὴ ὁ πατριάρχης υπογραμμίζει τὸ γεγονὸς ὅτι ἀκόμη «καὶ τὰ βασιλικὰ μοναστήρια ὑπὸ ἀρχιερατικῆν αὐθεντίαν ἐτάχθησαν ἀπαρχῆς, ἣτις σταυροπήγιον τοῖς θεμελίοις προκατεβάλλετο», βλ. E. Kurtz, "Christophoros von Ankyra als Exarch des Patriarchen Germanos II", *BZ* 16 (1907) 138.24-25. Ἡ «Τυπικὴ Διάταξις» του Ἁγίου Νείλου (ἔτος 1201-1210), κτήρορα και πρῶτου ηγουμένου «τῆς σεβασμίας μονῆς τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου τοῦ Μαχαϊρά», ἀναφέρεται στὴν ἀποστολὴ σταυροπηγίου ἀπὸ τὸν ἐπίσκοπο Ταμασίας Νικήτα γιὰ τὴν ἀνέγερση του ιεροῦ ναοῦ: «ἰς. Ἐπεὶ δὲ κατὰ κανονικὴν ἀκολουθίαν εἰκὸς ἦν ἡμᾶς ἀναλαβέσθαι και σταυροπήγιον ἐπὶ τῇ ἀνεγέρσει και καθιερώσει τοῦ θείου ναοῦ, τοῦτο δὴ και πεποιήκαμεν και σταυροπήγιον ἐλάδομεν παρὰ τοῦ πανιερωτάτου ἐπισκόπου Ταμασίας, κυροῦ Νικήτα τοῦ Ἁγιοστεφανίτου, κατὰ θεῖον και προσκνητὸν ὄρισμόν τοῦ εὐσεβοῦς βασιλέως κυροῦ Μανουὴλ τοῦ Κομνηνοῦ, τοῦ ἔχειν τὸν ἐπίσκοπον τὴν ἀναφορὰν και μόνην», τὴν ἐκδοσὴ βλ. I. Π. Τσικνοπούλλου, *Κυπριακὰ Τυπικά*, (Πηγές και Μελέτες τῆς Κυπριακῆς Ἱστορίας 37) Λευκωσία 2001 [φωτογραφικὴ ἐπανεκδόση I. Π. Τσικνοπούλλου, *Κυπριακὰ Τυπικά*, (Πηγές και Μελέτες τῆς Κυπριακῆς Ἱστορίας 2) Λευκωσία 1969], 15.1-7. Π. Ἀγάθωνος, Ο. Σεβέρη, *Ἁγίου Νείλου Τυπικὴ Διάταξις*, Λευκωσία 2001, 60.

Γιὰ περαιτέρω σχόλια, μετάφραση και σχετικὴ βιβλιογραφία, βλ. (ἐπιμέλεια) J. Thomas, A. Constantinides Hero, *Byzantine Monastic Foundation Documents* 3, (Dumbarton Oaks Studies 35) Washington D.C. 2000, 1093-1175. Γιὰ τὴν παλαιογραφικὴ-κωδικολογικὴ περιγραφή του χειρογράφου και ὅλη τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία γύρω ἀπὸ αὐτό, βλ. Constantinides-Browning 111-115.

103. Στὸ χειρόγραφο ἀπαντᾶ δύο φορές τὸ ὄνομα και ὁ τίτλος του ἐπισκόπου Ἀμαθούντος Γερμανοῦ: «Γερμανὸς ἐλέω Θεοῦ ἐπίσκοπος Ἀμαθούντων, προέδρου πόλεως Νεμεσοῦ και Κουρέων» (φ. 40β) και «Γερμανὸς ἐλέω Θεοῦ, ταπεινὸς ἐπίσκοπος Ἀμαθούντων, προέδρου πόλεως Νεμεσοῦ και Κουρέων» (φ. 130β). Ὁ ἐπίσκοπος Λεμεσοῦ ἀναγκάζεται νὰ εγκαταλείψει τὴν πόλη-ἔδρα του και νὰ μεταφερθεῖ στα Λεύκαρα ὡς ἀποτέλεσμα τῆς *Constitutio* ἢ *Bulla Cypria* του Πάπα Ἀλεξάνδρου Δ' το 1260, με τὴν ὁποία προβλέπεται, μετὰξὺ ἄλλων, ἡ μείωση τῶν ἐπισκοπῶν τῆς Ορθόδοξης Ἐκκλησίας τῆς Κύπρου σε μόνον τέσσερις με ταυτόχρονη μετάθεση τῆς ἔδρας ἀπὸ τὴν πόλη στὴν επαρχία. Γιὰ τὸ θέμα αὐτό με περαιτέρω βιβλιογραφία, βλ. Ioannides, "Bulla Cypria". C. Schabel, *The Synodicon Nicosiense and Other Documents of the Latin Church of Cyprus, 1196-1373*, (Texts and Studies in the History of Cyprus 39) Nicosia 2001, 36-86, 311-320 (No 25).

104. V. Peri, "Inizi e finalità ecumeniche del Collegio Greco in Roma", *Aevum* 44 (1970) 58. Γιὰ τὴν συνοπτικὴ παρουσίαση τῆς ζωῆς και δράσης του ἐπισκόπου Ἀμαθούντος Γερμανοῦ, βλ. Ioannides, *Estratto* 26-32 (με ὅλη τὴν περαιτέρω βιβλιογραφία). Πρὸβλ. ἐπίσης I. K. Χασιώτης, *Πηγές τῆς Κυπριακῆς Ἱστορίας ἀπὸ τὸ Ἰσπανικὸ Ἀρχεῖο Simancas. Ἀπὸ τὴ μικροῖστορία τῆς Κυπριακῆς διασπορᾶς κατὰ τὸν ἰσ' και ἰς' αἰῶνα*, (Πηγές και Μελέτες τῆς Κυπριακῆς Ἱστορίας 34) Λευκωσία 2000, 87-89 (No 20).

Ἀφοῦ γίνε ἀπόλυση τῆς ἀκολουθίας ἀπὸ ἓνα κληρικὸ, ὁ ἐπίσκοπος χαράσσει σταυρὸ στο μέσο του ξύλινου σταυροῦ, ἐνὸς σὴν συνέχεια «εἷς τῶν κληρικῶν ἀπογράφει αὐτὸν» (B14.6). Γιὰ τὸν προσδιορισμὸ του περιεχομένου τῆς λακωνικῆς ἀναφορᾶς σε ἀπογραφή του σταυροῦ θα πρέπει νὰ στραφοῦμε, τόσο στὴν ἀντίστοιχη ἀκολουθία του σταυροπηγίου τῶν ευχολογίων *Barb. gr. 390* και *Κιτίου 18*, ὅσο και στὴν κυπριακὴ τάξη ἐκκλησιαστικῶν οφφικίων.

Ἡ «Ἀκολουθία τοῦ σταυροπηγίου» στα ευχολόγια *Barb. gr. 390* (φφ. 27β-29) και *Κιτίου 18* (φφ. 59-60β)¹⁰⁵ ολοκληρώνεται με παράθεση σχετικῶν ἀποδεικτικῶν κειμένων σταυροπηγίου, τὸ ὁποῖο γράφει ὁ ἴδιος ὁ ἐπίσκοπος πάνω στον ξύλινο σταυρὸ:¹⁰⁶

<i>Barb. gr. 390</i> (φ. 28β-29):	<i>Κιτίου 18</i> (φ. 60β): ¹⁰⁷
Εἶτα γράφει οὕτως ἐπὶ τὸν ξύλινον σταυρόν· Σταυροπήγιον ¹⁰⁸ γενόμενον τῇ χάριτι τοῦ παναγίου Πνεύματος παρὰ τοῦ ταπεινοῦ ἐπισκόπου Ἀμαθούντων και Ῥωμαίων πόλεως Νεμεσοῦ και ἐπιτεθὲν ἐν τῷ πανσέπτῳ ναῶ, (29r) τῷ δεῖνι, ¹⁰⁹ τοῦ δεινὸς χωρίου, ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ εὐσεβεστάτου κυροῦ, ὁ δεῖνα, τοῦ Παλαιολόγου, ἐν μηνὶ τῷ δεῖνι, τὸσης ἐνχρονίας ¹¹⁰ και ἰνδικτιῶνος τὸσης.	Εἶτα γράφει οὕτως ἐπὶ τὸν ξύλινον σταυρόν· Σταυροπήγιον γενόμενον τῇ χάριτι τοῦ παναγίου Πνεύματος παρὰ τοῦ ταπεινοῦ ἐπισκόπου, ὁ δεῖνα, και Ῥωμαίων πόλεως, ὁ δεῖνα, και ἐπιτεθὲν ἐν τῷ πανσέπτῳ ναῶ, τῷ δεῖνι, τοῦ δεινὸς χωρίου, ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ εὐσεβεστάτου, ὁ δεῖνα, ἐν μηνὶ τῷ δεῖνι, τὸσης ἐνχρονίας και ἰνδικτιῶνος τὸσης.

105. Παπαϊωάννου, *Τακτικόν* 37-38.

106. Ευελπιστοῦμε νὰ παρουσιάσουμε στο μέλλον ἐιδικὴ ἐργασία γύρω ἀπὸ τὴν «Ἀκολουθία τοῦ σταυροπηγίου», γι' αὐτὸ και ἐπὶ του παρόντος δὲν θα ἐπεκταθοῦμε σε περαιτέρω λεπτομέρειες.

107. Παπαϊωάννου, *Τακτικόν* 38.

108. Σταυροπήγιον cod.P. corr.] Σταυροπήγιον cod.a. corr.

109. δεῖνα cod.

110. ἐνχρονείας cod. Εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ χρησιμοποίησις του ὄρου «ἐνχρονία» στον καθορισμὸ τῆς χρονολογίας, ἀφοῦ ὁ ὄρος αὐτὸς ἀπαντᾶ ἀποκλειστικὰ σε γραπτὰ μνημεῖα (ὅπως χειρόγραφα, σημειώσεις, ἐπιστολές, ἐπιγραφές σε βυζαντινοὺς ναοὺς, κειμήλια κ.λπ.) του γεωγραφικοῦ χώρου τῆς Κύπρου, βλ. ἐνδεικτικὰ Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, *Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς σταχυολογίας ἢ συλλογῆ*

ανεκδότων και σπανίων ἐλληνικῶν συγγραμμάτων περὶ τῶν κατὰ τὴν Εἰῶαν ὀρθόδοξων ἐκκλησιῶν και μάλιστα τῆς τῶν Παλαιστινῶν Β', Ἁγία Πετρούπολη 1894 (ἀνατύπωση Bruxelles 1963), 258-261. J. Darrouzès, "Évêques inconnus ou peu connus de Chypre", *BZ* 44 (1951) 98-99. του ἴδιου, "Un obituaire chypriote: le Parisinus graecus 1588", *KΣ* 11 (1951) 28-54. του ἴδιου, "Autres manuscrits" 132. του ἴδιου, "Notes pour servir à l'histoire de Chypre": *KΣ* 17 (1953) 88-99, *KΣ* 20 (1956) 39-59, *KΣ* 22 (1958) 227-247, *KΣ* 23 (1959) 29-43. A. and J. Stylianos, "Donors and Dedicatory Inscriptions, Supplicants and Supplications in the Painted Churches of Cyprus (with Six Plates)", *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinischen Gesellschaft* 9 (1960) 112, 114, 121. K. N. Κωνσταντινίδης, «Ὁ βιβλιογράφος Φιλόθεος, ηγούμενος τῆς μονῆς του Ἱερακὸς τῆς Κύπρου (16ος αἰ.). (Με ἕξι πίνακες)», *Δωδώνη* 14, 1 (1985) 80. υποσ. 1. Constantinides-Browning 403-404 *passim* (Index Graecitatis: «ἐνχρονία, ἐνχρονία, ἐχρονία», «ἐνχρονία τοῦ Ἀδάμ»,

Στην κυπριακή τάξη των εκκλησιαστικών οφφικίων,¹¹¹ σύμφωνα με τη διάταξη των κυπριακών χειρογράφων *Barb. gr. 390* (φφ. 115β-121) και (Εθνική Βιβλιοθήκη της Γαλλίας) *Paris gr. 1391*¹¹² (φφ. 211-213), ο «ἄρχων τῶν ἐκκλησιῶν» έχει ως ένα των καθηκόντων του να «γράφει δὲ καὶ τὰ σταυροπήγια τῶν ἐκκλησιῶν τῶν νέων» (*Barb. gr. 390*, φ. 120).¹¹³ Το γεγονός ότι ο «ἄρχων τῶν ἐκκλησιῶν» είναι το ίδιο πρόσωπο το οποίο έχει την ευθύνη αναγραφῆς στα αντιμήνια της επιγραφῆς καθαγιασμοῦ τους («Θυσιαστήριον τοῦ ἁγίου ...»),¹¹⁴ βοηθά στην υπόθεση για αναγραφή ἀνάλογοι παράλληλου κειμένου στον ξύλινο σταυρό.

Οι παραπάνω μαρτυρίες συνηγορούν στην εγγραφή πάνω στον ξύλινο σταυρό σχετικῶς αποδεικτικῶς κειμένου θεμελίου ναοῦ ἀντίστοιχου με ἐκεῖνου των περιπτώσεων σταυροπηγίου¹¹⁵ και καθαγιασμοῦ ἀντιμηνσίων. Ο ἐπίσκοπος, τέλος, «οἰκείαις χερσὶ, ... πῆσσει ἤτοι πηγνύει» τον ξύλινο σταυρό στο «μέσον τοῦ κτιζομένου ναοῦ» (B14.6).¹¹⁶

«ἐν χρόνῳ τῆς ἐνσάρκου οἰκονομίας ... Χριστοῦ», «ἐν χρόνῳ τοῦ Ἀδάμ», «ἐν χρόνῳ τοῦ Χριστοῦ»)· C. N. Constantinides, “A Dated Greek Manuscript from Cyprus of the 16th Century (Paris. gr. 947), (with 2 Plates)”, (ἐπιμέλεια C. N. Constantinides, N. M. Panagiotakes, E. Jeffreys, A. D. Angelou) *Φιλέλλην. Studies in Honour of Robert Browning*, (Istituto Ellenico di Studi Bizantini e Postbizantini di Venezia. Bibliothek 17) Venice 1996, 61-62 και ὑποσ. 14· M. Courouropou, P. Géhin, “Nouveaux documents chypriotes”, REB 59 (2001) 158-160.

111. Για την κυπριακή οικογένεια χειρογράφων της τάξης εκκλησιαστικῶν οφφικίων, βλ. Darrouzès, *Οφφίγια* 225-242, 556-563.

112. Το χειρόγραφο *Paris gr. 1391* γράφηκε στην Κύπρο γύρω στο 1300. Για μια ολοκληρωμένη συζήτηση γύρω ἀπὸ το χειρόγραφο αὐτὸ και ὅλη τη σχετικὴ βιβλιογραφία, βλ. Constantinides-Browning 127-132· G. Grivaud, «Ο πνευματικὸς βίος και η γραμματολογία κατὰ την περίοδο της φραγκοκρατίας», (ἐπιμέλεια Θ. Παπαδοπούλου) *Ἱστορία της Κύπρου ἐκδομένη ὑπὸ την διεύθυνσιν Θεοδώρου Παπαδοπούλου*, τόμος Ε': *Μεσαιωνικὸν Βασίλειον – Ἐνετοκρατία*, Μέρος Β': *Πνευματικὸς βίος – Παιδεία – Γραμματολογία – Βυζαντινὴ τέχνη – Γοτθικὴ τέχνη – Νομισματοκοπία – Βιβλιογραφία*, Λευκωσία 1996, 1010-1013. Βλ. ἐπίσης Ioannides, “Bulla Cypria” 348.

113. *Paris gr. 1391*, φ. 212β «νὰ γράφη τὰ ἀντιμήσια καὶ τὰ σταυροπήγια» (την ἐκδοση βλ. Darrouzès, *Οφφίγια* 559.19). Για τις διαφορές ἄλλες μαρτυρίες γύρω ἀπὸ τα σταυροπήγια, βλ. Darrouzès, *Οφφίγια* 341, 358, 549.33-34. Δεν διευκρινίζει με βεβαιότητα το περιεχόμενο της

ἀπογραφῆς, ἐάν δηλαδή η πρόξη αὐτὴ υποδηλώνει την εγγραφή του σχετικῶς κειμένου στον ξύλινο σταυρό ἢ την διοικητικὴ καταγραφή της πρόξης κατὰθεσης σταυροπηγίου ἢ την ετοιμασία σχετικῶς συνοδευτικῶν υπομνήματος, βλ. Darrouzès, *Οφφίγια* 341 και ὑποσ. 4.

114. *Paris gr. 1391*, φ. 212β (την ἐκδοση βλ. Darrouzès, *Οφφίγια* 559.19) και *Brera AD XI 47*, φ. 39β. Στην επιγραφὴ καθαγιασμοῦ των ἀντιμηνσίων «Θυσιαστήριον τοῦ ἁγίου ...» ἀναφέρονται ἀρκετὰ ευχολόγια στο τέλος της ἀκολουθίας ἐγκαινίων ναοῦ, για το ὅλο θέμα βλ. Ιωαννίδης, «Ἀντιμήνια» 308-309.

115. Βλ. παράλληλα ἀποδεικτικὰ κείμενα σταυροπηγίου στο ευχολόγιο *Διονυσίου 489* φ. 19β· Goar 487· Ζερβού 337· V. Laurent, “Charistariat et commende à Byzance. Deux fondations patriarcales en Épire aux XIIe et XIIIe siècles”, REB 12 (1954) 101, 108.

116. Κατὰθεση ξύλινου σταυροῦ στα θεμέλια ἐκκλησίας δεν προβλέπεται ἀπὸ τον Ἅγιο Συμεὼν Θεσσαλονίκης ἢ το *Διονυσίου 489*. Παρολαυτὰ και στους δύο γίνεται λόγος για τον ἐπίσκοπο, ο οποίος, κατὰ τον μεν Συμεὼν Θεσσαλονίκης, μετὰ την Α' ευχή «κατελθὼν ἐν τοῖς θεμελίοις, τίθησι τοὺς λίθους, σταυροειδῶς σφραγίσας αὐτούς» (βλ. PG 155, 308B), κατὰ δε το *Διονυσίου 489* (φφ. 18β-19), μετὰ την ἀνάγνωση της σχετικῆς ευχῆς και την ἀπόλυση της ἀκολουθίας «λαβὼν ἓνα τῶν λίθων, και χαράξας δι' αὐτοῦ σταυρόν, αὐτὸς ταῖς ἰδίαις χερσὶν[ν] τίθησιν αὐτὸν ἐν τῷ θεμελίῳ λέγων· Ἐθεμελίωσεν αὐτὴν ὁ Ὑψιστος· ὁ Θεὸς ἐν μέσῳ αὐτῆς, και οὐ σαλευθήσεται, δοηθήσεται αὐτῇ ὁ Θεὸς τὸ πρὸς πρῶν» (Ψαλμοὶ 86.5β και 45.6). Πρβλ. ἐπίσης Goar 485· Ζερβού 331-332.

Ο J. Goar χρησιμοποιεῖ το «Ἀλλατιανὸ ευχολόγιο» (“Euchologio Allatiano MS.”),¹¹⁷ σημερινὸ *Barb. gr. 390*, ως τρίτη βασικὴ πηγή για την ἐκδοση του ευχολογίου του (“tertium Allatii est”)¹¹⁸ ευχολόγιο στο οποίο ἐκδίδει πρῶτος την ἀκολουθία B2 (φφ. 13-14).¹¹⁹ Την ἐκδοση της ἀκολουθίας ἀπὸ το J. Goar χρησιμοποιοῦν οἱ P. de Meester¹²⁰ και I. M. Φουντούλης¹²¹ για τα σχόλια τους γύρω ἀπ' αὐτὴ τη λειτουργικὴ τάξη.

Γ. Η ΑΚΟΛΟΥΘΙΑ ΘΕΜΕΛΙΟΥ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΣΤΑ ΚΥΠΡΙΑΚΑ ΕΥΧΟΛΟΓΙΑ

Σε ἀκόμη επτὰ κυπριακὰ ευχολόγια, ἀπὸ ὅσα μέχρι σήμερα γνωρίζουμε, ἀπαντὰ σχετικὴ ευχή ἢ ἀκολουθία θεμελίου ἐκκλησίας:

1. (Λάρνακα) Βιβλιοθήκη I. Μητροπόλης *Κιτίου 18* (16ος α.)

Στο ευχολόγιο αὐτό, ὅπως ἔχουμε ἤδη ἀναφέρει, ἀπαντὰ η ἴδια ἀκριβῶς ἀκολουθία B14 στα φφ. 63-65.¹²²

2. *Διονυσίου 489* (16ος α.)

Στο ευχολόγιο *Διονυσίου 489*, λόγω ἀπώλειας φύλλων, ἀπαντὰ στο σημερινὸ φ. 22 το τελευταίον μόνον μέρος ἀκολουθίας «εἰς θεμέλιον ἐκκλησίας», κατὰλοιπο το οποίο προέρχεται ἀπὸ το χέρι του κύριου γραφέα του κώδικα και ταυτίζεται ἀκριβῶς με το κείμενο της διάταξης B14 «τῷ παναγίῳ και ἀγαθῷ και ζωοποιῷ ... ὁ δὲ ναὸς κατ' ὀλίγον κτιζεται ἕως οὗ τελειωθῇ» (δοξολογικὴ κατακλείδα B14.5-B14.6).

Η σχετικὴ «Τάξις γινομένη ἐπὶ θεμελίῳ ἐκκλησίας» στα φφ. 18-19 δεν προέρχεται ἀπὸ το χέρι του κύριου γραφέα του χειρογράφου και εἶναι ἀκριβῶς η ἴδια με ἐκεῖνη την οποία ἐκδίδουν οἱ J. Goar και Σ. Ζερβός στα ευχολόγια τους.¹²³

3. (Μιλάνο) Εθνικὴ Βιβλιοθήκη *Brera AD XI 47* (ἔτος 1573)

Η τάξη «πῶς χρῆ κατασκευάσασθαι ἐκκλησίαν» (φφ. 41-42β) ξεκινὰ με την καταμέτρηση του σχετικῶς χώρου για ἀνέγερση ναοῦ, «καταμετρηθέντος τοῦ τόπου, εἰσάγουσιν τὸν ἀρχιερέαν ἐν τῷ τόπῳ και σφραγίζει τὸν τόπον τῷ τύπῳ τοῦ σταυροῦ και λέγων εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Πατρὸς ... ὁ λαὸς τὸ

117. Ο J. Goar χρησιμοποιεῖ τον τίτλο αὐτὸ διότι ο κώδικας, τον οποίο μελετὰ, βρίσκεται στην προσωπικὴ βιβλιοθήκη του Λέοντος Ἀλλατίου. Για την ἱστορία του χειρογράφου και τη σχέση του Λέοντος Ἀλλατίου με τον ἐκδότη λειτουργικῶν κειμένων J. Goar, βλ. Ioannides, “Bulla Cypria” 344-345· του ἴδιου, *Estratto* 42-44, 85-86.

118. Goar iv (*Prooemium*).

119. Goar 485-486.

120. Meester, *Rituale* 166-169.

121. Φουντούλης, *Θεμέλιο ἐκκλησίας* 8-12. Με βάση την ἐκδοση του J. Goar ο I. M. Φουντούλης προβαίνει στην ἐπανεκδοση της ευχῆς B14.5, βλ. αὐτ. 12, 21 (No 1).

122. Παπαϊωάννου, *Τακτικόν* 39-40.

123. Βλ. Goar 485 και Ζερβού 331-332 ἀντίστοιχα.

Ἄμην» (φ. 41). Μετά το τρισάγιο («εισαγωγικές προσευχές») και το τροπάριο του αγίου, στο όνομα του οποίου κτίζεται η εκκλησία, ο αρχιερέας αναγινώσκει την Α' ευχή, «Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ ἐδρασθεὶς καὶ ἐπὶ ταύτῃ τῇ πέτρᾳ οἰκοδομηθῆναί σοι ἐκκλησίαν» (φ. 41α-β), η οποία αντιστοιχεί στην Α' ευχή Β14.3. Σημειώνεται ότι κατά τη διάρκεια της ανάγνωσης της σχετικής ευχής από τον αρχιερέα, σκάβει «ὁ λαὸς τὰ θεμέλια τοῦ ναοῦ» (φ. 41). Με το τέλος της ευχής «ὁ ἀρχιερέας τίθησιν ἰθ' λίθους εἰς τὰς δ' γωνίας» (φ. 41β), τρεις σε κάθε γωνιά, «κατὰ τὸν ἀριθμὸν τῶν ἰθ' ἀποστόλων» (φ. 41β). Ακολουθεῖ στη συνέχεια η Β' ευχή «Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ τὸ σὸν ἅγιον αἷμα ὑποβαλόμενος» (φφ. 41β-42), ἴδια ακριβῶς με εκείνη του *Coislin 213*,¹²⁴ η απόλυση και η έναρξη ανέγερσης του ιεροῦ ναοῦ (φ. 42β).

4. (Λευκωσία) Βιβλιοθήκη Ι. Αρχιεπισκοπῆς 67 (15ος αι.)

(α) Στα φφ. 200β-201 παραδίδεται κάτω από τον τίτλο «Εὐχὴ ἐπὶ θεμέλιον ἐκκλησίας» η ευχή «Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ ἀρεσθεὶς καὶ ἐπὶ ταύτῃ τῇ πέτρᾳ οἰκοδομηθῆναί σοι ναόν», η οποία αντιστοιχεί στην Α' ευχή Β14.3.

(β) Στο φ. 201α-β υπάρχει ως «Εὐχὴ ἐπὶ θεμέλιον οἴκου» το «Ὁ Θεὸς ὁ παντοκράτωρ, ὁ ποιήσας τοὺς οὐρανούς ἐν συνέσει», ὅπως ακριβῶς στο *Coislin 213*.¹²⁵

(γ) Στα φφ. 201β-202 ακολουθεῖ η «Εὐχὴ εἰς εὐλογίαν οἴκου» με την ευχή «Ὁ Θεὸς ὁ σωτὴρ ἡμῶν, ὁ καταξιώσας ὑπὸ τὴν σκηνὴν Ζακχαίου εἰσελθεῖν καὶ σωτηρία», η οποία και αντιστοιχεί στην Β' ευχή Β14.5.

5. Λαύρας Θ 91 (έτος 1536)

Το ευχολόγιο αυτό ακολουθεῖ με την ἴδια σειρά και τις ἴδιες ευχές το παράδειγμα του χειρογράφου *Αρχιεπισκοπῆς 67*:

(α) Στο φ. 13β συναντούμε τον τίτλο «Εὐχὴ ἐπὶ θεμέλιον ἐκκλησίας» με την ευχή «Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ ἀρεσθεὶς καὶ ἐπὶ ταύτῃ τῇ πέτρᾳ οἰκοδομηθῆναί σοι ἐκκλησίαν», η οποία αντιστοιχεί στην Α' ευχή Β14.3.

(β) Στα φφ. 13β-14 έχουμε την «Εὐχὴ ἐπὶ οἰκοδομούντων οἰκίας» με την ευχή «Ὁ Θεὸς ὁ παντοκράτωρ, ὁ ποιήσας τοὺς οὐρανούς ἐν συνέσει», ὅπως ακριβῶς στο *Coislin 213*.¹²⁶

(γ) Στο φ. 14α-β ακολουθεῖ η «Εὐχὴ ἐπὶ εὐλογίαν οἴκου» με την ευχή «Ὁ Θεὸς ὁ σωτὴρ ἡμῶν, ὁ καταξιώσας ὑπὸ τὴν σκηνὴν Ζακχαίου εἰσελθεῖν καὶ σωτηρία»,¹²⁷ η οποία και αντιστοιχεί στη Β' ευχή Β14.5. Της ευχής προηγείται η ευλογία «Εἰρήνη πᾶσι».

124. Arranz 225-226.

126. Ὁπ. π.

125. Aut. 362.

127. σωτηρίου cod.

6. (Καρδίτσα) Βιβλιοθήκη Ι. Μονῆς Κορώνης 8 (έτος 1563)

Στο ευχολόγιο αυτό απαντούν δύο διαφορετικές ευχές για θεμέλιο εκκλησίας:

(α) Στο φ. 174α-β παραδίδεται ως «Εὐχὴ ἐπὶ θεμέλιω ἐκκλησίας» το «Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ τὸ σὸν ἅγιον αἷμα ὑποβαλόμενος», ἴδια ακριβῶς με εκείνη του *Coislin 213*.¹²⁸

(β) Στα φφ. 174β-175 ακολουθεῖ «Εὐχὴ ἐτέρα ἐπὶ τὸ αὐτὸ» με την ευχή «Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ βουληθεὶς καὶ ἐπὶ ταύτῃ τῇ πέτρᾳ οἰκοδομηθῆναί σου ἐκκλησίαν», η οποία αντιστοιχεί στην Α' ευχή Β14.3.

(γ) Στο ἴδιο ευχολόγιο παραδίδονται στο φ. 170α-β ως «Εὐχὴ ἐπὶ οἴκῳ κτιζομένῳ» το «Ὁ Θεὸς ὁ παντοκράτωρ, ὁ ποιήσας τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν ἐν συνέσει» (ἴδια στο μεγαλύτερο μέρος με εκείνη του *Coislin 213*),¹²⁹ ενώ στα φφ. 170β-171 ως «εὐχὴ ἐπὶ εὐλογίαν οἴκου» το «Κύριε ὁ Θεὸς ὁ σωτὴρ ἡμῶν, ὁ καταξιώσας ὑπὸ τὴν σκηνὴν τοῦ Ζακχαίου εἰσελθεῖν καὶ σωτηρία» (ἴδια στο μεγαλύτερο μέρος με την εκδοχή της ευχής του *Coislin 213*).¹³⁰

7. Σινά 989 (α' μισό 16ου αι.)

Σε αντίθεση με το προηγούμενο χειρόγραφο, το *Σινά 989* συμφωνεῖ με το παράδειγμα του *Coislin 213*:

(α) Στα φφ. 290β-291 κάτω από τον τίτλο «Εὐχὴ ἐπὶ θεμελίῳ ἐκκλησίας καὶ ἐπὶ σταυροπηγίου» παραδίδει την ευχή «Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ ἀρεσθεὶς καὶ ἐπὶ ταύτῃ τῇ πέτρᾳ οἰκοδομηθῆναί σοι ἐκκλησίαν», η οποία αντιστοιχεί στην Α' ευχή Β14.3.

(β) Στο φ. 291α-β ακολουθεῖ ως «Εὐχὴ ἐτέρα» το «Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ τὸ σὸν ἅγιον αἷμα ὑποβαλόμενος». ¹³¹

(γ) Στα φφ. 269-270β απαντᾶ ως «Εὐχὴ ἐπὶ οἴκῳ κτιζομένῳ» το «Ὁ Θεὸς ὁ παντοκράτωρ, ὁ ποιήσας τὸν οὐρανὸν ἐν συνέσει» (ἴδια με εκείνη του *Coislin 213*),¹³² για να ακολουθήσει αμέσως μετὰ στα φφ. 270β-271 ως «Εὐχὴ εἰς εὐλογίαν οἴκου» το «Ὁ Θεὸς ὁ σωτὴρ ἡμῶν, ὁ καταξιώσας ὑπὸ τὴν σκηνὴν τοῦ Ζακχαίου εἰσελθεῖν καὶ σωτηρία» (αντίστοιχη της Β14.5).

128. Arranz 225-226.

129. Aut. 362.

130. Aut. 363.

131. Aut. 225-226.

132. Aut. 362. Η ὅλη διάταξη προβλέπει πρὶν τὴν ἀνάγνωση τῆς ευχῆς: (φ. 269) «ποιεὶ ὁ ἱερεὺς εὐλογητόν, τρισάγιον, παναγία τριάς, πάτερ ἡμῶν, ἀπολυτίκιον καὶ κοντάκιον, καὶ ψαλμὸς ος' καὶ ος'», ἐνῶ στη

συνέχεια ακολουθεῖ ἡ μεγάλη συναπτή (φφ. 269-270) με εἰδικές για τὴν περίπτωση αἰτήσεις (φ. 269β: «Ὑπὲρ τοῦ εὐλογηθῆναι τὸν οἶκον τοῦτον εἰς πλησμονῆς σοφίας καὶ χάριτος τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν», «Ὑπὲρ τῶν ἐν αὐτῷ οἰκούντων καὶ διαμενόντων τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν», «Ὑπὲρ τοῦ καταπεμφθῆναι αὐτοῖς δωρεαῖς ἀγαθαῖς καὶ πλοῦτον παντοδαπὸν τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν»).

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η μελέτη της ακολουθίας θεμελίου εκκλησίας του κυπριακού ευχολογίου *Barb. gr. 390* (B2/14) κατέδειξε εν συντομία τα βασικά στάδια λειτουργικής εξέλιξης της ακολουθίας αυτής:

1. Η εκκλησιολογική και κανονική αρχή της Δ' Οικουμενικής Συνόδου (451), όπως «μηδένα μηδαμοῦ οἰκοδομεῖν μηδὲ συνιστᾶν μοναστήριον ἢ εὐκτήριον οἶκον παρὰ γνώμην τοῦ τῆς πόλεως ἐπισκόπου» (δ' κανόνας),¹³³ επιβεβαιώνεται τόσο στις *Νεαρές* (Ε' κεφ. α', ΕΖ' κεφ. α', ΡΛΑ' κεφ. ζ') του αυτοκράτορα Ιουστινιανού, όσο και στον α' κανόνα της Πρωτοδεύτερας Συνόδου (Κωνσταντινούπολη 861), με την ανάγνωση σχετικής ευχής από τον επίσκοπο στα θεμέλια εκκλησίας ή μοναστηρίου, η οποία και σημαίνει την έναρξη των οικοδομικών εργασιών.

2. Μία και μοναδική ευχή, το «Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ ἄρεσθεις καὶ ἐπὶ ταύτῃ τῇ πέτρᾳ οἰκοδομηθῆναί σοι ἐκκλησίαν», κάτω από πολυμορφία παρεμφερῶν τίτλων, μαρτυρεῖται σε μεγάλο αριθμό χειρογράφων, ξεκινώντας από αυτό ήδη το *Barb. gr. 336*. Σε μικρότερο αριθμό χειρογράφων απαντά ως μοναδική ευχή το «Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ τὸ σὸν ἅγιον αἷμα ὑποβαλόμενος». Ἄλλα χειρόγραφα, ακολουθώντας το παράδειγμα των ευχολογίων *Coislín 213* και *Grottaferrata Γ.β. I*, παραδίδουν τις δύο προηγούμενες ευχές να ακολουθεῖ η δεύτερη την πρώτη ως εναλλακτική επιλογή κάτω από τον τίτλο «Εὐχὴ ἑτέρα ἐπὶ θεμελίῳ ἐκκλησίας».

3. Καταγράφονται περιπτώσεις στις οποίες, παρόλο που γίνεται λόγος σε μία και μοναδική ευχή («Εὐχὴ ἐπὶ θεμελίῳ τιθεμένου ἐν ἐκκλησίᾳ»), στην πραγματικότητα, έχουμε δύο ευχές, όπου την πρώτη ευχή «Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ ἄρεσθεις καὶ ἐπὶ ταύτῃ τῇ πέτρᾳ οἰκοδομηθῆναί σοι ἐκκλησίαν», ακολουθεῖ η ευχή της κεφαλοκλισίας «Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, πρεσβείαις τῆς ἁγίας δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου» (*Grottaferrata Γ.β. IV*, 10ος αι.). Στο ευχολόγιο *Ottoboni gr. 344* (έτος 1177) κάτω από τον τίτλο «Εὐχὴ ἐπὶ θεμελίῳ τιθεμένης ἐκκλησίας» προβλέπεται η ανάγνωση από τον ιερέα δύο ευχών («Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ ἄρεσθεις καὶ ἐπὶ ταύτῃ τῇ πέτρᾳ οἰκοδομηθῆναί σοι ἐκκλησίαν» και «Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ πάντα ποιῶν καὶ πραγματευόμενος») και η προσθήκη, μετά το τέλος της δεύτερης ευχής, του τρισαγίου («τρισάγιο, Παναγία Τριάς, Πάτερ ἡμῶν»), ὕμνων (απολυτίκιου του αγίου, θεοτοκίου), εκτενῆ από το διάκονο και απόλυση από τον ιερέα.

4. Παρατηρούμε, επίσης, την προσθήκη πριν την μοναδική ευχή, είτε της θυμιάσης (*Σινά 973*, έτος 1152/1153), είτε θυμιάσης και συναπτής (*Λαύρα 189*, 13ος αι.).

5. Ολοκληρωμένη ακολουθία, είτε γύρω από μία ευχή (*Διονυσίου 489*, ευχολόγια J. Goar και Σ. Ζερβού), είτε γύρω από δύο ευχές [Ἅγιος Συμεὼν Θεσσα-

λονίκης, κυπριακά ευχολόγια *Barb. gr. 390* (B2/14), *Κιτίου 18* και *Brera AD XI 47*]: εισαγωγή (δοξολογική έναρξη, «εισαγωγικές προσευχές», ὕμνοι) και απόλυση, μία ή δύο ευχές, κατάθεση θεμέλιου λίθου, και τέλος, στο B2/14 και *Κιτίου 18* πήξη ξύλινου επισκοπικού σταυρού.

6. Στην ακολουθία θεμελίου εκκλησίας B2/14 χρησιμοποιείται ως Β' ευχή «Ὁ Θεὸς ὁ σωτὴρ ἡμῶν, ὁ καταξιώσας ὑπὸ τὴν σκιαν τὴν Ζακχαίου εἰσελθεῖν καὶ σωτηρία» (B14.5). Πληθώρα ευχολογίων πηγών, συμπεριλαμβανομένων και κυπριακών (*Αρχιεπισκοπῆς 67*, *Λαύρας Θ 91*, *Κορώνης 8* και *Σινά 989*), παραδίδει την ευχή αυτή στην περίπτωση «εὐλογίας οἴκου» και όχι θεμελίου εκκλησίας. Κατ' αυτό τον τρόπο εξηγείται η αναφορά σε «παρόντα ἁγιαζόμενον οἶκον», παρόλο που μπροστά μας έχουμε αρχή θεμελίων εκκλησίας.

7. Ούτε *παραφωνία* μπορεί να θεωρηθεί η αναφορά του εισαγωγικού τίτλου σε «σταυροπήγιο», ούτε είναι *λειτουργική καινοτομία* η κατάθεση σταυρού στο τέλος της ακολουθίας «εἰς θεμέλιον ἐκκλησίας» στα κυπριακά ευχολόγια *Barb. gr. 390* (B2, φφ.: 13, 14 – B14: 1, 6), *Διονυσίου 489* (φ. 22) και *Κιτίου 18*. Σε αντίθεση με τη σημερινή λειτουργική πράξη, στην οποία επικράτησε η αποστολή «σταυροπηγίου» στα πατριαρχικά μόνο οικοδομήματα, η πήξη σταυρού στα θεμέλια εκκλησίας ή μοναστηρίου αποτελεί αναπόσπαστο μέρος της ὅλης διάταξης θεμελίου. Ο αποστολέας του «σταυροπηγίου», τοπικός επίσκοπος ή πατριάρχης, είναι ταυτόχρονα το πρόσωπο πνευματικής και κανονικής αναφοράς του οικοδομήματος.

8. Η κυπριακή λειτουργική παράδοση, όπως αυτή καταγράφεται μέσα από τους λειτουργικούς χειρόγραφους κώδικές της, μαρτυρεῖ για θεμέλιο εκκλησίας: (α) μία και μοναδική ευχή («Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ ἄρεσθεις καὶ ἐπὶ ταύτῃ τῇ πέτρᾳ οἰκοδομηθῆναί σοι ἐκκλησίαν») στα ευχολόγια *Αρχιεπισκοπῆς 67* και *Λαύρας Θ 91*. (β) δύο διαφορετικές ευχές («Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ ἄρεσθεις καὶ ἐπὶ ταύτῃ τῇ πέτρᾳ οἰκοδομηθῆναί σοι ἐκκλησίαν» και «Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ τὸ σὸν ἅγιον αἷμα ὑποβαλόμενος») με τη μια να ακολουθεῖ την ἄλλη ως «Εὐχὴ ἑτέρα» στα ευχολόγια *Κορώνης 8* και *Σινά 989*. (γ) ολοκληρωμένη ακολουθία, είτε γύρω από μία ευχή (*Διονυσίου 489*), είτε γύρω από δύο ευχές [*Barb. gr. 390* (B2/14), *Κιτίου 18* και *Brera AD XI 47*].

Η σημερινή λειτουργική πράξη θεμελίου εκκλησίας περιορίζεται ουσιαστικά στην τέλεση μικρού αγιασμού.¹³⁴ Είναι βέβαιο ότι η «μετὰ φόβου Θεοῦ καὶ

133. Joannou, *Conciles Oecuméniques* 73.2-5. Βλ. επίσης τον κδ' κανόνα της ίδιας συνόδου, τον μθ' κανόνα της Πενθέκτης Οικουμενικής

Συνόδου, τον ιζ' κανόνα της Ζ' Οικουμενικής Συνόδου και τον λα' Αποστολικό κανόνα.

134. (επιμέλεια έκδοσης) Αποστολική Διακονία, *Μικρὸν Ευχολόγιον ἢ Ἀγιασματάριον*, Αθήνα 1992¹¹, 384-390. Η ευρεία χρήση της έκδοσης αυτής έχει στην πραγματικότητα υποσκελίσει και αντικαταστήσει την ακολουθία θεμελίου εκκλησίας του ευχολογίου του οποίου την έκδοση επιμελήθηκε ο αρχιμανδρίτης Σπυρίδωνας Ζερβός, βλ. Ζερβού 331-332. Σε μια πρόσφατη έκδοση του «Μικροῦ Ευχολογίου-Αγιασματαρίου», την οποία επιμελήθηκε η Ι. Μ. Σί-

μωνος Πέτρος (Ἅγιο Όρος), παρατίθενται μετά την ακολουθία του μικροῦ αγιασμοῦ οι δύο ευχές «ἐπὶ θεμελίῳ ἐκκλησίας», «Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ τὸ σὸν ἅγιον αἷμα ὑποβαλόμενος» και «Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ ἄρεσθεις καὶ ἐπὶ ταύτῃ τῇ πέτρᾳ οἰκοδομηθῆναί σοι ἐκκλησίαν», βλ. (επιμέλεια έκδοσης) Ι. Μ. Σίμωνος Πέτρος, *Ευχολόγιον. Α': Ἀγιασματάριον περιέχον τας ακολουθίας του μικροῦ Ἀγιασμοῦ, του Ευχελαίου, ως και διαφόρους περιστασιακὰς*

ἀγάπης» προσέγγιση και γνώση του λειτουργικού και θεολογικού πλούτου της ελληνορθόδοξης λειτουργικής παράδοσης, πολλά μπορεί να προσφέρει στη λειτουργική και ποιμαντική πράξη των ημερών μας. Σημαντικότερο και καθοριστικό ρόλο γύρω από την αποκατάσταση της ακολουθίας θεμελίου εκκλησίας μπορεί να διαδραματίσει στις ημέρες μας η σχετική μελέτη του Ι. Μ. Φουντούλη¹³⁵ με την ευκαιρία κατάθεσης του θεμέλιου λίθου του πανεπιστημιακού ναού των αγίων Κυρίλλου και Μεθοδίου Θεσσαλονίκης στις 11 Μαΐου 1971.¹³⁶ Ο επιφανής έλληνας λειτουργιολόγος προσπάθησε να καλύψει το μεγάλο αυτό λειτουργικό κενό με την αποκατάσταση της ακολουθίας θεμελίου εκκλησίας, στηριζόμενος στην τρίτη φάση εξέλιξής της και κυρίως στην περιγραφή του Αγίου Συμεών Θεσσαλονίκης.¹³⁷

Η μελέτη της ιστορικής εξέλιξης της ευχής «εἰς θεμέλιον ἐκκλησίας» σε ολοκληρωμένη ακολουθία καταδεικνύει τον πλούτο και πιστοποιεί το θεολογικό μεγαλείο της ελληνορθόδοξης λειτουργικής παράδοσης. Η «λογική ἡμῶν λατρεία», όπως αυτή καταγράφεται μέσα στα λειτουργικά ευχολόγια, επέδειξε ανά τους αιώνες ιδιαίτερη προσοχή και ευαισθησία στο γεγονός θεμέλιου εκκλησίας. Περιέβαλε με ευλάβεια την έναρξη οικοδομῆς ιερού ναού, ενέδωσε το γεγονός τούτο με προσευχή δοξολογίας και ευχαριστίας και δεήσεως. Αποτύπωσε η Εκκλησία τη ζώσα θεολογία και το λειτουργικό της ήθος και ύφος στις απαραίμλλου θεολογικού κάλλους ευχές θεμέλιου εκκλησίας. Ανύψωσε το έργο των αναξίων ανθρωπίνων χειρῶν στη θεία σφαίρα και πρόνοια, ενώπιον «τοῦ Θεοῦ Λόγου Ἰησοῦ Χριστοῦ, τοῦ τὴν ἑαυτοῦ Ἐκκλησίαν τῶ ἰδίῳ θεμελιώσαντος αἵματι» (Ἅγιος Συμεών Θεσσαλονίκης),¹³⁸ όπως Αυτός ανταμείψει «τοὺς τὰ σὰ ἐκ τῶν σῶν προσφέροντας ἐπὶ τῇ οἰκοδομῇ τοῦ πρὸς σὴν δοξολογίαν οἰκοδομημένου θεοῦ ναοῦ» (B14.2) και ενισχύσει τους «ὑπουργοῦντας ... ἀδελφεῖς διαφυλάττων» (B14.2). Καταθέτει «ὁ ἅγιος τοῦ Θεοῦ λαὸς» στα θεμέλια «τοῦ μέλλοντος ἀνοικοδομεῖσθαι ναοῦ», ως πρώτο και ακρογωνιαῖο λίθο, «τὴν κραταιὰ σκέπη τοῦ ζωηφόρου σταυροῦ» και «τὴν χάριν τοῦ ἁγίου Πνεύματος», έτσι ὥστε να περατωθεῖ ασιῶς το έργο, να αναδειχθεῖ σε σκῆνωμα της θείας δόξης¹³⁹ «καὶ ἐν αὐτῷ πανευφημίῳις ᾠδαῖς καὶ δοξολογίαις ἀνυμνῶμεν σὲ τὸν ἀληθινὸν Θεὸν καὶ σωτῆρα ἡμῶν» (B14.3).

ευχάς, Άγιο Όρος 2001, 39-40 και 41 αντίστοιχα. Στο Αρχιερατικό, το οποίο χρησιμοποιεί σήμερα η ελληνορθόδοξη Εκκλησία, απαντούν ευχές «ἐπὶ θεμελιώσει σχολείου», «ἐπὶ θεμελιώσει παντὸς κτίσματος», ὄχι ὁμῶς και «ἐπὶ θεμελίου ἐκκλησίας», βλ. (επιμέλεια έκδοσης) Αποστολική Διακονία, Αρχιερατικόν, Αθήνα 1994³, 133-134.

135. Φουντούλη, *Θεμέλιο εκκλησίας*.

136. Του ίδιου, *Λειτουργική. Α': Εισαγωγή στη θεία λατρεία*, Θεσσαλονίκη 1993, 303-304.

137. Του ίδιου, *Θεμέλιο εκκλησίας* 9-20.

138. PG 155, 308B. Πρβλ. την ευχή θεμέλιου εκ-

κλησίας «Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ τὸ σὸν ἅγιον αἷμα ὑποβαλόμενος θεμέλιον τῇ ἀγίᾳ σου Ἐκκλησίᾳ»: Agranz 225.1-3· Φουντούλη, *Θεμέλιο εκκλησίας* 17· (επιμέλεια έκδοσης) Ι. Μ. Σίμωνος Πέτρας, *Ευχολόγιον. Α': Ἀγιασματάριον περιέχον τας ακολουθίας του μικροῦ Ἀγιασμοῦ, του Ευχελαιίου, ως και διαφόρους περιστατικὰς ευχάς*, Άγιο Όρος 2001, 39.

139. Agranz 226.6-10· Φουντούλη, *Θεμέλιο εκκλησίας* 17· (επιμέλεια έκδοσης) Ι. Μ. Σίμωνος Πέτρας, *Ευχολόγιον. Α': Ἀγιασματάριον περιέχον τας ακολουθίας του μικροῦ Ἀγιασμοῦ, του Ευχελαιίου, ως και διαφόρους περιστατικὰς ευχάς*, Άγιο Όρος 2001, 39.

THE SIGNIFICANCE OF THE PROPHET GIDEON IN LAGOUDERA

GÜNTER PAULUS SCHIEMENZ

The most outstanding church decoration in Cyprus is in the church of the Panagia Arakiotissa in Lagoudera.¹ It was painted in December of the year 1192 which marks an important turning point in the history of Cyprus. Until May 1191 the island had been part of the Byzantine, hence: orthodox, empire, albeit finally ruled by the usurper Isaak Komnenos. Then, Richard the Lionheart, king of England, conquered Cyprus but ceded the island to the order of the Templars who, in May 1192, were replaced by Guy de Lusignan, the Crusader king of Jerusalem. Guy immediately started to build up a privileged class of "Frankish" land-owners and officials, and though it was only a few years later during the reign of Guy's brother and successor Amaury when a "Latin" ecclesiastical hierarchy headed by the archbishop of Cyprus was installed by papal decree, the first steps of placing the orthodox church of Cyprus under papal supremacy were certainly taken concomitantly. In 1196

1. A. Papageorghiou, *Masterpieces of the Byzantine Art of Cyprus (Republic of Cyprus, Ministry of Communications & Works, Department of Antiquities, Picture Book No. 2)*, Nicosia 1965, pp. 23-26, plates XXIII-XXVII. A. Stylianou, J.A. Stylianou, *The Painted Churches of Cyprus. Treasures of Byzantine Art*, London 1985, pp. 157-185. A. Nicolaïdès,

"L'église de la Panagia Arakiotissa à Lagoudera, Chypre: Étude iconographique des fresques de 1192", *Dumbarton Oaks Papers* 50 (1996), pp. 1-137. D. Winfield, J. Winfield, "The Church of the Panaghia tou Arakos at Lagoudera, Cyprus, and its Painterly Significance", *Dumbarton Oaks Studies* 37 (2000).

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

<i>Αθανάσιος Παπαγεωργίου</i>	Μια ανέκδοτη <i>Διήγηση</i> για τις εικόνες που ζωγράφισε, κατά την παράδοση, ο Απόστολος Λουκάς και την ίδρυση της Μονής Κύκκου	9
<i>Κώστας Π. Κύρρης</i>	Ιστορία της Ιεράς Μονής Κύκκου εξ αρχής μέχρι του 1570-1571	61
<i>Annemarie Weyl Carr</i>	Reflections on the Life of an Icon: The Eleousa of Kykkos	103
<i>Annemarie Weyl Carr</i>	Στοχασμοί για τη ζωή μιας εικόνας: Η Ελεούσα του Κύκκου	125
<i>Γρηγόριος Α. Ιωαννίδης</i>	Η Ακολουθία θεμέλιου εκκλησίας στο Κυπριακό Ευχολόγιο Barberini Greco 390*	165
<i>Günter Paulus Schiemenz</i>	The Significance of the Prophet Gideon in Lagoudera	193
<i>Günter Paulus Schiemenz</i>	Η σημασία του Προφήτη Γεδεών στα Λαγουδερά	219
<i>Ιωάννης Ηλ. Βολανάκης</i>	Επιγραφές Ιεράς Μονής Παναγίας του Κύκκου της νήσου Κύπρου: 1519-1899 μ.Χ.	255
<i>Σεραφείμ Κυκκώτης Μητρ. Ιωαννουπόλεως και Πραιτωρίας</i>	Μοναστηριακή ζωή - Μοναχισμός στην Ιερά Μονή Κύκκου	287
<i>Ανδρέας Γιακόβλεβιτς</i>	Χειρόγραφος Νομοκάνονας της Εκκλησίας της Κύπρου του ΙΖ' αιώνα από τον Ιωαννίκο Κυκκώτη	307
<i>Ιωάννης Θεοχαρίδης</i>	Η συμβολή της Ιεράς Μονής Κύκκου στο εκπαιδευτικό σύστημα της Κύπρου επί Οθωμανοκρατίας (1571-1878)	339
<i>Κωστής Κοκκινόφτας</i>	Η Μονή Κύκκου και το Πατριαρχείο Ιεροσολύμων	349
<i>Μακάριος Τηλλυρίδης Μητροπολίτης Κέννας</i>	Εσωτερικές διαμάχες στην Ιερά Μονή Κύκκου από ένα ανέκδοτο κείμενο	381
<i>Μιχάλης Ν. Μιχαήλ</i>	Μοναστηριακή περιουσία και διαχείρισή της κατά την Οθωμανική περίοδο - 19ος αιώνας: Η περίπτωση της Μονής Κύκκου	399

<i>Θεοχάρης Σταυρίδης</i>	Ο Αγιотаφίτης Αρχιμανδρίτης Βενιαμίν και οι δεσμοί του με την Κύπρο	431
<i>Σόλων Ι. Χατζησολωμός</i>	Ξένες επιδράσεις στο εκκλησιαστικό Βυζαντινό άσμα κατά τον υπ' αρ. 7 Μουσικό Κώδικα της Ιεράς Μονής Κύκκου (18ος αι.)	451
<i>Ιωάννης Θεοχαρίδης</i>	Η συμβολή της Κυπριακής Αδελφότητας της Αιγύπτου στο εκπαιδευτικό σύστημα της Κύπρου στα τέλη του 19ου αιώνα	477
<i>Γρηγόριος Α. Ιωαννίδης</i>	Ο Κυπριακός Λειτουργικός Κώδικας της Βιβλιοθήκης της Ιεράς Μονής Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου (Πάτιμος) 647.....	509
<i>Σάββας Παύλου</i>	Μυκηναϊκή Ελληνική και Σύγχρονη Ποίηση	541
<i>Νίκη Μ. Χριστοδούλου</i>	Τα Βυζαντινά στοιχεία της Κατωιταλικής Ελληνικής διαλέκτου	555
<i>Ανδρέας Γιακόβλεβιτς</i>	Τα αυτόγραφα του Δαβίδ Ραιδεστίνου μοναχού και δομέστικου της Μονής Παντοκράτορος.....	581
<i>Γιώργος Κ. Μύαρης</i>	Παλιά και νέα αφιερώματα εντύπων στην Κύπρο	589
<i>Αντώνης Πρωτοπαπάς</i>	František Dvorník ο διάσημος ελληνιστής-σλαβολόγος λάτρης του Βυζαντίου	647
	ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΚΔΟΣΕΩΝ ΚΕΝΤΡΟΥ ΜΕΛΕΤΩΝ ΙΕΡΑΣ ΜΟΝΗΣ ΚΥΚΚΟΥ.....	653

ΕΚΔΟΤΗΣ:

ΚΕΝΤΡΟ ΜΕΛΕΤΩΝ ΙΕΡΑΣ ΜΟΝΗΣ ΚΥΚΚΟΥ

ΣΧΕΔΙΑΣΤΗΣ ΚΑΙ ΣΥΝΤΟΝΙΣΤΗΣ: ΑΝΔΡΕΑΣ ΓΙΑΚΟΒΛΕΒΙΤΣ

ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: ΛΕΩΝΙΔΑΣ ΦΕΡΑΙΟΣ

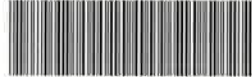
ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ: Ι.Γ. ΚΑΣΟΥΛΙΔΗΣ & ΥΙΟΣ ΛΤΔ, ΛΕΥΚΩΣΙΑ

ΕΠΕΤΗΡΙΔΑ ΚΕΝΤΡΟΥ ΜΕΛΕΤΩΝ ΙΕΡΑΣ ΜΟΝΗΣ ΚΥΚΚΟΥ 6.- Λευκωσία 2004. - 660 σελίδες. - 32 έγχρωμες φωτογραφίες. - 9 ασπρόμαυρες φωτογραφίες. - 22 ασπρόμαυρα σχέδια. - 2 σελίδες σύγχρονης μεταγραφής βυζαντινού μουσικού κειμένου. - Μέγεθος 25,5x20,5.

ISBN 9963-645-16-x

Τυπώθηκε σε 1,000 αντίτυπα το μήνα Μάρτιο του 2004. ΚΕΝΤΡΟ ΜΕΛΕΤΩΝ ΙΕΡΑΣ ΜΟΝΗΣ ΚΥΚΚΟΥ, Τ.Θ. 28192, 2091 Λευκωσία, Κύπρος.

UB WIEN

+AM225687507

2004/730

